

Makale Künyesi (Araştırma): Keskin, E. G. (2021). Kazak Türkçesinde *jat-* (*yat-*) fiilinin söz varlığı: türevler ve kalıplaşmış dil birimleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 710-745.

<https://doi.org/10.32321/cutad.888133>

KAZAK TÜRKÇESİNDE JAT- (YAT-) FİİLİNİN SÖZ VARLIĞI: TÜREVLER VE KALIPLAŞMIŞ DİL BİRİMLERİ

Esra Gül KESKİN¹

ÖZET

Türkçenin söz varlığını varlık, nesne ve hareketleri karşılayan kök durumundaki ve türemiş sözcüklerle atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme, kalıp sözler gibi kalıplaşmış dil birimleri meydana getirmektedir. Türkçede yeni kavramları adlandırmak için ortaya çıkan yeni sözcük ihtiyacı, öncelikle türetme yoluyla karşılanır. Başlangıçtaki söylem nedenleri unutulurken zamanla toplumdaki herkesçe benimsenen ve anlatıma birtakım incelikler katan kalıplaşmış dil birimleri, ait oldukları toplumun düşünce dünyasını, yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini yansıtan söz varlığı unsurlarıdır. Şimdiye kadar birçok çalışmaya konu olan bu yapıların birbirinden ayırt edilip sınıflandırılması konusunda çelişkiler olsa da belli başlı özellikleri ortaya konmuştur. Bu çalışmada Kazak Türkçesine ait, içinde *jat-* (*yat-*) fiili ve bu fiilden türemiş sözcüklerin geçtiği, “kalıplaşmış dil birimleri” adı altında toplanan atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme, kalıp sözler konu edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Söz varlığı, kalıplaşmış dil birimleri, *jat-* (*yat-*) fiili, Kazak Türkçesi, Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk lehçeleri.

THE VOCABULARY OF THE VERB OF JAT- (YAT-) IN KAZAKH: DERIVATIVES AND PHRASES

ABSTRACT

The Turkish vocabulary is composed of root units and derived word that correspond to entity, object and movements, and formulaic units such as proverb, compound words, idioms, reduplications, phrases. The need for new words that arise to name new concepts in Turkish is primarily met through derivation. The formulaic units, which have been adopted by everyone in the society over time by

¹ Uşak Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Öğr. Gör. Dr. esra.keskin@usak.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-8347-1355>

forgetting the initial reasons for being said, and adding some subtleties to the narrative, are vocabulary elements that reflect the world of thought, lifestyle, traditions and customs of the society they belong to. Although there are contradictions in the separation and classification of these structures, which have been the subject of many studies so far, their main features have been revealed. In this study, proverbs, compound words, idioms, reduplications, and phrases, which are collected under the name of "phrases", belonging to Kazakh, in which the verb of *jat-* (*yat-*) and its derivations are mentioned, are discussed.

Keywords: Vocabulary, phrases, the verb of *jat-* (*yat-*), Kazakh, Turkish dialects of Northwest (Kıpçak) group.

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığı o dile ait temel sözcüklerle beraber o dili konuşan insanların kültürel öğelerinin yansıtıldığı birtakım unsurlardan meydana gelir. Her zaman tek sözcükle ifade edilemeyen olay, durum, nesne ve kavramlar dilin geliştirdiği bazı yöntemlerle birden fazla sözcük aracılığıyla ifade edilir ve bu ifadeler kullanım sıklığına bağlı olmakla birlikte dilde genelleşerek belli kalıplar hâline gelir. Söz varlığı bir dilde bazı seslerin bir araya gelmesiyle oluşan sözcükler ve bunların yanı sıra o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla bir dilin söz varlığı denildiğinde sadece o dile ait sözcükler değil toplumun kültürel öğelerini yansıtan deyimler, kalıp sözler, kalıplaşmış sözler², atasözleri, terimler ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bir bütün akla gelmelidir (Aksan, 2004, s. 7).

Türkçede yeni kavramları adlandırma ihtiyacı önemli bir ölçüde kök hâlindeki sözcüklere ad veya fiil türeten eklerin getirilerek yeni sözcükler türetilmesiyle karşılanmaktadır. Bu sözcükler Türkçenin söz varlığının en geniş bölümünü oluşturur. Yapısı bakımından eklemeli bir dil olan Türkçede değişmeyen köklere son ekler art arda getirilerek "*çok çeşitli ayrıntılara inebilen kavramlar*" oluşturulmaktadır. Türkçenin her döneminde ve her lehçesinde kendini gösteren bu özellik sayesinde Türkçenin ilk yazılı ürünlerinden bu yana ad ve fiil köklerinden çok geniş ölçüde sözcük aileleri ortaya konmaktadır (Aksan, 2004, s. 45).

Türkçenin söz varlığında ad ve fiil köklerine getirilen eklerle oluşan sözcüklerin dışında kalıplaşma sonucunda ortaya çıkan ve

² Aksan "kalıplaşmış sözler" ile ünlü kişilerin, düşünürlerin, sanatçıların belli bir durumda belli bir olay dolayısıyla söyledikleri evrenselleşmiş sözleri kastetmektedir (2004, s. 35).

konusurların düşünce dünyasını, yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini yansıtan atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme ve kalıp söz gibi kalıplaşmış dil birimleri³ de yer almaktadır. Kalıplaşmış dil birimleri; konuşma anından daha önce üretilme, yaygınlaşıp belli bir kullanım sıklığına ulaşarak genelleşme, bellekte belirli bir biçime girme ve aynı durumlarda aynı işlevi yerine getirmek üzere kullanılma gibi birtakım ortak özelliklere sahiptir.

Wray “kalıplaşmış dizi” (formulaic sequence) dediği bu unsurların “daha önce üretilmiş veya üretilmiş gibi görünen, art arda gelen sözcük veya diğer unsurlardan oluşan dizi” olduğunu ifade etmiştir. Bunlar bellekte belirli bir şekilde saklanır ve kullanım esnasında dil bilgisel olarak tekrar üretilmeden veya analiz edilmeden bellekteki biçimiyle kullanılır (Wray, 2002, s. 9). Gökdayı ise kalıplaşmış dil birimlerinin özelliklerini şu şekilde sıralamıştır: *Süreç içinde gerçekleşme, kalıplaşmış birim üretme, sıklık sayısının önemi, anlam aktarımı ihtiyacını karşılama, anlık oluşum içermeme, tek bir birim olarak işlev gören birimler üretme, sabit öge dizilimi, birden fazla birim tek bir anlam, üst saymacalık ve kültür taşıyıcılığı* (2019, s. 172-173). Gökdayı (2019, s. 173-176) kalıplaşma derecelerini *tam ve yarı kalıplaşma* olarak ikiye ayırmaktadır. Tam kalıplaşmada, tamamen kalıplaşmış olan unsurları oluşturan sözcük veya eklerin sıralanışında herhangi bir değişiklik olmuyorken yarı kalıplaşmada kalıplaşmış unsurlarda hiç değişmeyen bir bölüm bulunmakla birlikte bazı sözcüklerin yerine başka sözcükler getirilebilir veya sözcükler yer değiştirebilir. Yarı kalıplaşmada kalıplaşmış unsurların sözcüklerinde, eklerinde meydana gelen birtakım *dizimsel ve biçimsel değişiklikler* söz konusudur.

1. İNCELEME

Türkiye Türkçesinde *yat-* fiili Kazak Türkçesinde sözcük başındaki *y>j* değişimi dolayısıyla *jat-* şeklindedir. *jat-* fiili Kazak Türkçesinde “1. Yatmak, uzanmak 2. İstirahat etmek, dinlenmek 3. Uyumak 4. Bulunmak, durmak 5. Uygun, münasip olmak 6. Ait olmak, ilgisi bulunmak” anlamlarının dışında birleşik fiillerde ve analitik biçimlerde yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 180). *jat-* fiili, Kazak Türkçesinde, hem sözlük anlamıyla bağımsız bir sözcük ve

³ Doğan (2016, s. 48-49), her kalıplaşmış dil biriminin kalıplaşma derecesi farklı olduğu için “kalıplaşmış dil birimleri” terimi yerine “sözcük birleşmeleri” terimini kullanmış ve atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme ve kalıp sözleri Türkçedeki sözcük birleşmeleri olarak vermiştir.

sözlük anlamını kaybedip bir yardımcı fiil olarak hem de türevleri ve kalıplaşmış dil birimleriyle oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir.

1.1. *jat-* Filinin Türevleri

jat- fiiline birtakım yapım ekleri getirilerek yeni ad ve fiiller türetilmiştir.

1.1.1. *jat-* Filinin Ad Türevleri

jat- fiilinin türevi olan adlar içerisinde insan ve nesnelerin vasıflarını bildiren sözcükler, yer adları, hareket adları ile birtakım soyut ve somut sözcükler bulunmaktadır. Ayrıca yer bilimi, bitki bilimi, dil bilimi ve anatomi gibi bilim dallarına ait terimler de bu türevler arasında yer almaktadır: *jatağan* I. Yüksek olmayan, alçak (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 181). II. Tembel, üşengeç. III. (Terim) Yer üzerine yayılıp büyüyen, düğün çiçeği familyasına ait otlu bir bitki. IV. Yakın ve Orta Doğu halkları arasında XVI. yy.dan başlayarak kullanılan silah, bir kılıç türü (KEDS-VI, 2011, s. 181-182), *jatağandar* (Terim) Hava koşullarının elverişsiz olduğu durumlarda çoğalan kısa ağaçlar ve çalılı bitkiler (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağandaw* Biraz kısa, alçak (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatalaq* (Terim) Atın yeminin kalitesizliğinden dolayı ortaya çıkan bir hastalık türü (Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 184), *jatalaqşırw jatalaqşı-* fiilinin hareket adı (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jataq* (I) 1. Mekân, durak. 2. Yatak odası (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 183). 3. Yatakhane. (II) (Terim) Tarımla uğraşan, yerleşik hayata geçmiş, eski Kazak toplumundaki sosyal sınıf (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 183). (III) (Ağızlarda) Yatarken giyilen bir baş giysisi. (IV) Suyun altı, tabanı. (V) Kayıkta kişinin yatacağı yer. (VI) Yerinden kalkmadan yatan hasta, yatalak (KEDS-VI, 2011, s. 183). (VII) Farklı, değişik. (VIII) Hayvanı olmadığından yaylaya çıkamayan, kışlakta kalan fakir köylü (Koç vd. 2003, s. 167), *jataqanday* Aynı, eşit (KEDS-VI, 2011, s. 183), *jataqsız* Yatacak yeri olmayan (KEDS-VI, 2011, s. 183), *jataqşa* Yatalak insana benzeyen (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jataqsı* Hayvanı olmadığından yaylaya çıkamayan, kışlakta kalan fakir köylü (Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 184), *jataqsılıq* Fakir ve aç olma (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jataqtas* Aynı yurttan (yatakhane) birlikte kalan kimseler (Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 183), *jatımdı* Hoşnut, sevimli; hoş (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatımdılıq* Hoşluk, güzellik (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatımsız* Yersiz, uygunsuz (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatımsızdıq* Yersizlik, uygunsuzluk (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatın* (I) Rahim (KEDS-VI, 2011, s. 192). (II) Yatak odası (Koç vd. 2003, s. 168; KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatıuqı* Yatay, düz (KEDS-VI, 2011, s.

193), *jatıŋqıraw jatıŋqıra-* fiilinin hareket adı (KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatıq* 1. Düz, yassı, yatık. 2. Yatkın, eğilimli (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 168; KEDS-VI, 2011, s. 191). 3. Ova, yazı. 4. Uygun; nazik (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 191), *jatıqşılıq* Yatkınlık, uygunluk (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatıqtaw* Düzeltme, düzleştirme (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatıqtıq* 1. Yatkınlık, uygunluk (Koç vd. 2003, s. 168; KEDS-VI, 2011, s. 192). 2. Gönle hoş gelme, uyumluluk. (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatıqtıruw jatıqtır-* fiilinin hareket adı (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatır* Döl yatağı, rahım (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 168; KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatırlas* Babaları ayrı, anneleri bir olan kardeşler (Koç vd. 2003, s. 168; KEDS-VI, 2011, s. 194), *jatırlastıq* Kardeşlik (KEDS-VI, 2011, s. 194), *jatıs* (I) Yatış, yatma; hiçbir şey yapmadan, çalışmadan boş boş yatma (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 194). (II) Dinlenme, tatil. (III) Bulunma durumu eki (KEDS-VI, 2011, s. 194-195), *jatıstıruw jatıstır-* fiilinin hareket adı (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jatısuw jatıs-* fiilinin hareket adı (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jatıqzıluw jatıqzıl-* fiilinin hareket adı. Gerekli görülmek, bir şeye katılmak (KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatıqzuw* 1. Yatma. 2. Gerekli olma, bir şeye dâhil olma (KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatıŋşuw* Alıştırma, tatbikat, eğitim, *jatıqtıruwşı* Antrenör (Koç vd. 2003, s. 168), *jatıqtıruwşılıq* Antrenörlük (Koç vd. 2003, s. 168), *jatıuw* (I) Hayat, yaşam. (II) *jat-* fiilinin hareket adı. (III) Parçalanma, yok olma (KEDS-VI, 2011, s. 191).

1.1.2. *jat-* Fiilinin Fiil Türevleri

jat- fiiline veya *jat-* fiilinden türemiş ad ve fiillere birtakım fiil türetme ekleri getirilerek yeni fiiller türetilmiştir: *jatıalaqşı-* Bir yatıp bir kalkmak, huzursuz hâlde yatmak (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 184), *jatıalaqta-* Yetersiz beslenme sebebiyle hastalanmak (Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 184), *jatıaqşı-* Yetersiz beslenme sebebiyle hastalanmak (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jatıŋqıra-* 1. Karın bir müddet erimeden kalması. 2. Bir müddet yatakta yatmak (KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatıq-* Uyum sağlamak, yakışmak (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatıqta-* Bir şeyi uygun şekilde sunmak (Koç vd. 2003, s. 168), *jatıqtır-* Alışkanlık hâline getirmek, âdet edinmek (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatır-* 1. Belirli bir alanda yer alma, bulunma 2. Asıl fiildeki işin mekânla bağlantılı durumunu bildirip birleşik fiil şeklinde kullanılan söz (KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatıs-* 1. Dinlenmek, sakinleşmek. 2. Denk gelmek, karşılaşmak, rastlamak (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jatıstır-* Kolayını bulmak, çeki düzen vermek (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jatıqız-* 1. Yatırmak. 2. Dâhil etmek, saymak (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatıqızdır-* Yatırtmak (KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatıqızıl-* 1.

Yatırılmak. 2. Gerekli olarak bulunmak, bir şeye dâhil edilmek (KTS, 1984, s. 96; KEDS-VI, 2011, s. 186), *jattıq-* İyice öğrenmek, alışmak, alışkanlık kazanmak (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 168).

1.2. Kalıplaşmış Dil Birimlerinde *jat-* Fiili

Başlangıçtaki söylenme nedenleri unutulurken zamanla toplumda herkesin benimsediği kalıplaşmış dil birimleri, ait oldukları toplumun düşünce dünyasını, yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini yansıtan ve ait oldukları dilin söz varlığını tamamlayan önemli unsurlardır. Türkçedeki atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme ve kalıp sözler araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Birçok çalışmanın konusu olan bu yapıların birbirinden ayırt edilip sınıflandırılması noktasında çelişkiler olsa da belli başlı özellikleri ortaya konmuştur. Kalıplaşmış dil birimlerinin ortak özelliklerinin yanı sıra birbirlerinden ayrılan yönleri de vardır.

Kazak Türkçesinde *jat-* fiilinin geçtiği kalıplaşmış dil birimleri, bu fiilin kullanım şekillerine göre sınıflandırılmıştır.

1.2.1. Atasözlerinde *jat-* Fiili

Atasözü genellikle uzun deneyimlerin sonucu olarak ortaya çıkmış, topluma mal olmuş, öğüt verici nitelikteki sözlerdir. Kalıplaşmış bir birim olan atasözünün belirgin bir özelliği atasözünü oluşturan sözcüklerin değiştirilememesi olmakla birlikte bazı atasözlerinin tarihî süreçte birtakım değişikliklere uğradığı ve bölgeden bölgeye değişiklik gösteren atasözlerinin olduğu görülmektedir.

Aksoy, atasözlerinin atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş öz sözler olduğunu ifade ederek (1984, s. 36) atasözlerinin özelliklerini biçim ve kavram özellikleri olarak ikiye ayırmış ve biçim özelliklerini şu şekilde sıralamıştır: 1. Atasözleri kalıplaşmış, donuk biçimlerdir, sözcükler değiştirilemeyeceği gibi söz dizimi şekilleri de bozulamaz. 2. Atasözleri az sözle çok şey anlatan kısa ve özlü yapılarıdır. 3. Atasözleri genellikle bir veya iki cümleden oluşur. Atasözlerinin kavram özellikleri ise şöyledir: 1. Birtakım sosyal olayların nasıl ortaya çıktığını bildirir. 2. Birtakım doğa olaylarının nasıl ortaya çıktığını bildirir. 3. Birtakım sosyal olayların ortaya çıkışını anlatırken bundan ders alınması gerektiğini öğretir. 4. Deneme ve mantığa dayanarak ahlak dersi ve öğüt verir. 5. Bazı gerçekleri, bilgece düşünceleri ifade ederek yol gösterir. 6. Gelenek ve görenekleri ifade eder. 7. Bazı inanışları bildirir: *Baykuşun kısmeti*

ayağına gelir (Aksoy, 1984, s. 19-22). Ancak atasözlerinin “Atasözleri kalıplaşmış, donuk biçimlidir, sözcükler değiştirilemeyeceği gibi söz dizimi şekilleri de bozulamaz” şeklinde verilen biçim özelliğine rağmen bazılarının birkaç kalıbının bulunduğu ve bölgelere göre farklı şekillerinin olduğuna da değinilmiştir (Aksoy, 1984, s. 23).

Karaağaç ise atasözlerinin yapı ve anlam bakımından cümleyle ortak özellikler gösteren türler olduğunu söylemiştir. Atasözlerinin konuşma esnasında kurulmaması, önceden kabul edilen şekilleriyle kullanılmaları ve yapılarının sürekli olması dolayısıyla kalıp birimler olarak değerlendirildiklerini söyleyen Karaağaç, atasözlerinin yapı özelliklerine de değinmiştir: 1. Atasözleri genellikle ilk bölümünde şart veya genel düşünce ifade edilen, ikinci bölümünde ise ana fikir belirtilen iki bölüme ayrılmaktadır. 2. Bazı atasözlerinde anlam doğrudan değil dolaylı olarak belirtilir. 3. Yapılarında kalıplaşma ve alışılmışlık özelliği bulunan atasözlerinin yapısındaki öğelerin yerleri sabittir. 4. Halkın kıvrak zekâsının yansıdığı atasözleri kuruluş bakımından ölçülü ve güzel, anlam bakımından derin ve geniş içeriğe sahip büyük ustalıklarla oluşturulmuş yapılarıdır. 5. Atasözleri sosyal hayattaki çeşitli olayları; doğal değişimleri, insanlığın durumunu, meslek, umut, halk hayatı gibi konuları; insanlık, davranış, karakter, eğitim ve öğretim gibi çeşitli konuları kapsar. 6. Atasözleri bir konuda ulaşılan çarpıcı ve keskin sonuçların, derin düşünce ve geniş bir içerikle özetlenmesidir (2013, s. 163).

Kazak Türkçesinde *jat-* fiili veya türevlerinin bulunduğu birçok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde *jat-* fiili “yatmak, uzanmak; uyumak; bulunmak, durmak; ait olmak, ilgisi bulunmak” anlamlarında yer almaktadır ve fiilimsi ekleriyle isim, sıfat, zarf görevinde, yüklem ve yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır. *jat-* fiili birleşik fiillerin çoğunlukla yardımcı fiil unsurunu meydana getirmekle birlikte asıl fiil olduğu örnekler de vardır. *jat-* fiilinin yer aldığı atasözleri bu fiilin cümledeki kullanım şekilleri bakımından sınıflandırılmıştır.

1.2.1.1. Fiilimsi Ekleriyle Kullanılması

Kazak Türkçesinden tespit edilen atasözlerinde *jat-* fiili *-(U)w* isim-fiil ekini; *-qAn*, *-Ar* sıfat-fiil ve *-qAndA*, *-qAnşA*, *-p*, *-pAy*, *-sA* zarf-fiil eklerini alarak isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılmıştır.

1.2.1.1.1. İsim-fiil Ekleriyle

Kazak Türkçesinde *jat-* fiilinin yer aldığı atasözlerinin içerisinde *-uw* isim-fiil ekiyle kullanıldığı iki örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerde *jat-* fiili ‘bulunmak, durmak’ anlamlarında kullanılır. Sıralı

cümle yapısında olan ilk atasözünde *jatuw* sözcüğüyle kurulan isim-fiil grubu cümlelerde özne görevindedir. İkinci örnekteyse *jatuw* sözcüğüyle oluşan *qısta toq jatuw* isim-fiil grubu, *üşin* edatıyla zaman bildiren zarf tümleci görevinde kullanılan bir edat grubu oluşturmuştur: *Japa şegip jay jatuw jasqanşaqıtıy belgisi, aspandağı aydı atuw maqtanşaqıtıy belgisi ~ Japa şegip jay jatuw, jasıqtıqtıy belgisi; erte jatıp keş turuw, pasıqtıqtıy belgisi.* “Cefa çekip, tepkisiz yatmak çekingenliğin belirtisidir; gökteki ayı vurmak böbürlenmenin belirtisidir ~ Cefa çekip tepkisiz yatmak, çekingenliğin belirtisi; erken yatıp geç kalkmak, ahmaklığın belirtisidir.” (Gürsu, 2009, s. 844), *Qumırşqa qısta toq jatuw üşin, koreğın jazda jıynaydı.* “Karınca kışın tok olmak için, yemeğini yazın toplar.” (Zhumabekov, 2019, s. 357).

1.2.1.1.2. Sıfat-fiil Ekleriyle

jat- fiili atasözlerinde *-ar* ve *-qan* sıfat-fiil eklerini aralar sıfat görevinde kullanılmıştır. *-qan* ekli örnekler çoğunlukta *-ar* ekli örnekler daha kısıtlıdır.

I. -Ar Sıfat-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-ar* sıfat-fiil ekini aldığı üç atasözü örneği tespit edilmiştir. Bu atasözlerinde *jat-* fiili ‘yatmak, uzanmak; uyumak’ anlamlarında kullanılmıştır. Aşağıda verilen atasözü örneklerinde *jatar* sözcüğünün *waqıt* ve *orın* adlarıyla kurduğu sıfat tamlamaları zarf tümleci ve özne görevindedir: *Jağımsız qonaq jatar waqıtta keler.* “Sevimsiz konuk yatma zamanı gelir.” (Gürsu, 2009, s. 961), *Jartı qursaqtan jatar orın artıq.* “Yarım doymaktan (kursaktan) yatacak yer daha iyidir.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 385), *Jatar orın, jarım qurşaq.* “Yatacak yer, yarım midedir.” (Gürsu, 2009, s. 1264).

Atıy sat, tonıy sat, jatarıyda toyıp jat. “Atını sat, elbiseni sat, yatığında doyup yat.” (Gürsu, 2009, s. 946; Zhumabekov, 2019, s. 76), *Tülki jatarında jer taydamaydı.* “Tilki yatacağı zaman yer seçmez.” (Gürsu, 2009, s. 756) atasözlerindeki *jatarıyda* ve *jatarında* sözcüklerindeki *-ar* sıfat-fiil eki, teklik ikinci ve üçüncü şahıs iyelik ekleri ve *+da* bulunma durumu ekiyle birleşmiştir. *-arıy/nda* biçimindeki ekleri alan *jat-* fiili zaman ifade eden zarf görevinde kullanılmıştır.

II. -qAn Sıfat-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-qan* sıfat-fiil ekiyle yer aldığı atasözleri *jat-* fiilinin taşıdığı anlama göre sınıflandırılmıştır:

'yatmak, uzanmak' Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili 'yatmak, uzanmak' anlamında kullanılmıştır. Bu örneklerin bazılarında *jatқан* sözcüğü *jer*, *jılan* ve *qoyan* sözcüklerini niteleyerek sıfat tamlamaları oluşturmuştur. Bazı örneklerdeyse *jatқан* sözcüğü isim çekim eklerini alarak isim görevinde kullanılmıştır: *Atқанның қусын jatқан байланар.* "Vuranın kuşunu, yatan tutar." (Gürsu, 2009, s. 983), *Bekерден бекер jatқанның түңірім беzer.* "Boşu boşuna yatandan Tanrı da şikâyetçidir." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 99), *İyтің jatқан jerі төseгі.* "Köpeğin yattığı yer döşeğidir." (Gürsu, 2009, s. 1079), *Jaqsı qaşar шаққанның, дәwлет қаşар jatқанның.* "İyi insan kaçır vuran kişiden, zenginlik kaçır yatan kişiden." (Gürsu, 2009, s. 1008), *Jatқан жаpa көреді, жүрген opa көреді.* "Yatan cefa görür; yürüyen şefkat görür." (Gürsu, 2009, s. 846), *Jatқан jerі daladay, екі өркеші baladay, azuw tisi қaladay, jabuwı jamşiday, quyırғı qamşiday, buwra soyған ne sumdı!* "Yattığı yer bozkır kadar, iki hörgücü çocuk kadar, azı dışı şehir kadar, örtüsü nakışlı, kuyruğu kamçı gibi olan buğrayı kesmek ne zalimlikdir!" (Gürsu, 2009, s. 1081), *Jatқан jilannıң kuyırғın баспа.* "Yatan yılanın kuyruğuna basma." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 387; Zhumabekov, 2019, s. 346), *Jatқанға jan juwımas, jalqawға mal quralmas.* "Yatana can yaklaşmaz; tembelde mal toplanmaz." (Gürsu, 2009, s. 846), *Jer astında jatқандı, qazbay qarap til tabar.* "Toprak altında yatana, kazmadan arayıp dil bulur." (Gürsu, 2009, s. 1153), *Jigiti ne maqtan azdırar, ne jatқан azdırar.* "Yığıdı ya övgü azdırır, ya da tembel azdırır." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 398), *Jürgen ayaqqa jörgem ilinedi, jatқанға jan juwımaydı.* "Yürüyen ayağa ganimet takılır, yatana can yaklaşmaz." (Gürsu, 2009, s. 1013), *Qaşқан qoyan, jatқан qoyandı ala ketedi.* "Kaçan tavşan yatan tavşanı alıp götürür." (Gürsu, 2009, s. 1106), *Şapқан ozar, jatқан qalar/tozar.* "Koşan geçer, yatan kalır. ~ Dört nala giden ileri geçer; yatan, sefil olur." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 284; Gürsu, 2009, s. 1029), *Toñға jatқан mal oñbas, tobırға түsken is oñbas.* "Donda yatan maldan, çok karışılan işten hayır gelmez." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 131).

'uyumak' Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili 'uyumak' anlamında kullanılmıştır. Bu örneklerde *jatқан* sözcüğü isim çekim eklerini alarak isim görevinde kullanılmıştır: *İñirden jatқан ırссız қaladı.* "Akşamüstü yatan, rıziksız kalır." (Gürsu, 2009, s. 1006), *Taymen talasa turғаннıң talay isi біtedі, tal түске deyin jatқанның talay isi ketedi.* "Şafakta çalışmak için kalkanın, nice işi biter; öğleye kadar yatanın, nice işi gider." (Gürsu, 2009, s. 1031).

'bulunmak, durmak' Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili 'bulunmak, durmak' anlamında kullanılmıştır. Bu örneklerde *jatqan* sözcüğü *jer*, *tas*, *qaq*, *jantaq* ve *kir* sözcüklerini niteleyerek sıfat tamlamaları oluşturmuştur: *İyt jatqan jerde süyek qalmas.* "İtin yattığı yerde kemik kalmaz." (Sarsek, 2018, s. 278), *Jatqan tastıy astına suw barmaydı ~ Jatqan tastıy astanan suw aqpaydı.* "Yatan taşın altına su varmaz/akmaz." (Gürsu, 2009, s. 1046; Sarsek, 2018, s. 600), *Alıstağı dariyadan aldıyda jatqan qaq artıq, töskeydegi tulpardan janıyda turğan jabı artıq.* "Uzaktaki ırmaktan, önünde duran birikinti üstündür; dağ yamacındaki tulpardan, yanında duran beygir üstündür." (Gürsu, 2009, s. 1042), *Jaw jatqan jerin belgili deme, jansız janıyda turmasın.* "Düşmanın bulunduğu yer belli deme, casusu yanında olmasın." (Gürsu, 2009, s. 594), *Jolda jatqan jantaqtı alıp tasta, jolawşığa kirmesin senen basqa.* "Yolda duran deve dikenini alıp at, senden başka yolcuya batmasın." (Gürsu, 2009, s. 602), *Köñilde jatqan kiriñdi, ottay istıq söz şayar.* "Gönlündeki kiri, ateş gibi sıcak söz yıkar." (Gürsu, 2009, s. 1156), *Qulaqtan kirgen suwıq söz, köñiliñe kirip muz bolar, köñiliñde jatqan kiriñdi, ottay istıq söz şayar.* "Kulaktan giren soğuk söz, gönlüne girip buz olur; gönlünde bulunan pisliği, ateş gibi sıcak söz yıkar." (Gürsu, 2009, s. 1177).

1.2.1.1.3. Zarf-fiil Ekleriyle

jat- fiili atasözlerinde *-qanda*, *-qañsa*, *-p*, *-pay* ve *-sa* zarf-fiil eklerini alarak zarf görevinde kullanılmıştır.

I. -qAndA Zarf-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-qanda* zarf-fiil ekini aldığı bir atasözü tespit edilmiştir. Bu örnekte *jat-* fiili 'uyumak' anlamında kullanılmıştır. *jatqanda* sözcüğü cümlede zaman bildiren zarf tümleci görevindedir: *Atıy sat, tonıy sat, jatqanda toyıp jat.* "Atını sat, elbiseni sat, yattığında doyup yat." (Gürsu, 2009, s. 946; Zhumabekov, 2019, s. 76).

II. -qAnşA Zarf-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-qañsa* zarf-fiil ekini aldığı bir atasözü tespit edilmiştir. Bu örnekte *jat-* fiili 'yatmak, uzanmak' anlamında kullanılmıştır. *jatqañsa* sözcüğü cümlede sınırlandırma bildiren zarf tümleci görevindedir: *Jaramsaqtanğan iyt jatqañsa tayaq jeydi.* "Yaltaklanan it, yatana kadar sopa yer." (Gürsu, 2009, s. 844).

III. -p Zarf-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-p* zarf-fiil ekiyle yer aldığı atasözleri *jat-* fiilinin taşıdığı anlamlara göre sınıflandırılmıştır:

'yatmak, uzanmak' Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili 'yatmak, uzanmak' anlamında kullanılmıştır: *Aqsaq qoy jatıp semiredi.* "Aksak koyun yatarak şişmanlar." (Gürsu, 2009, s. 791), *Jalqaw jatıp buyıradı.* "Tembel kişi yatıp emir verir." (Gürsu, 2009, s. 828), *Jalqaw jatıp işer, otrıp uyıqtar.* "Tembel kişi yatarak yemek yer, oturarak uyur." (Gürsu, 2009, s. 828), *Jaman kündi jatıp tuıda.* "Kötü günü yatıp dinle." (Gürsu, 2009, s. 1046), *Jarlılıq ta jaqsı eken, jatıp işer as bolsa.* "Fakirlik de iyi olurdu, yatıp yenilecek aş olsa." (Gürsu, 2009, s. 191), *Jattap alğan sabaqtıy juǵımı bolmas, jatıp işken tamaqtıy sıjimi bolmas.* "Ezberlenen dersin faydası olmaz, yatarak yenen yemeğin sindirimi olmaz." (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 173), *Jatıp işer jalqaw qatın, sormanıday erge tus keler.* "Yatıp yiyen tembel kadın, talihsiz yiğide rast gelir." (Gürsu, 2009, s. 845), *Jatıp jese, taw da tawsladı.* "Yatıp yenilse, dağ bile tükenir." (Gürsu, 2009, s. 1008), *Jatıp qalǵanşa, atıp qal.* "Yatıp kalmaktansa, vurup kal." (Gürsu, 2009, s. 589), *Jatıp söylegen, jigítke jaraspaydı.* "Yatıp konuşmak adama yakışmaz." (Gürsu, 2009, s. 1264), *Mergen atıp aladı, qaapanşı jatıp aladı, iyt jügirtken silesi qatıp aladı qus salǵan qızıqqa batıp aladı.* "Avcı vurarak avlanır, kapan kuran kişi yatarak avlanır, köpek koşturan kişi çok yorularak avlanır, kuş salan kişi seyrederek avlanır." (Gürsu, 2009, s. 1088), *Qamşı da bolsa, qaruvıy, qolıyda jürüp bilinbes, qatın da bolsa, duşpanıy, qoyıyda jatıp bilinbes.* "Kamçı bile olsa silahındır, elinde durup bilinmez; kadın bile olsa düşmanındır, koynunda yatıp bilinmez." (Gürsu, 2009, S. 645), *Qartayǵan iyt jatıp üredi.* "Yaşlanmış it yatarak ürür." (Sarsek, 2018, s. 282), *Qulday qızmet etseñ, bektey jatıp jeysiy.* "Köle gibi hizmet edersen, bey gibi yatıp yersin." (Gürsu, 2009, s. 1040).

'bulunmak, durmak' Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili 'bulunmak, durmak' anlamında kullanılmıştır: *Aqquw qustıy töresi, jalǵız jatıp ottamas; qas jaqsınıy belgisi, ğaybat sözdı qostamas.* "Ak kuğu kuşların asilidir, yalnız otlamaz; hakiki iyi insanın belirtisi, grybet sözü onaylamamasıdır." (Gürsu, 2009, s. 428), *Ösek degen bäle bar, öirikpen bir tuwǵan, jaǵımpazdıq jan dosı, birge jatıp, bir turǵan.* "Yalanla birlikte doğan dedikodu diye bir bela var; dalkavukluk onun, birlikte yatıp birlikte kalktığı can dostudur." (Gürsu, 2009, s. 622).

IV. -pAy Zarf-fiil Ekli Örnekler

jat- fiilinin *-pay* zarf-fiil ekini aldığı bir atasözü tespit edilmiştir. Bu örnekte *jat-* fiili ‘uyumak’ anlamında kullanılmıştır. *jatpay* sözcüğü cümlede olumsuz bir eylemi ifade eden zarf tümleci görevindedir: *El jatpay iyt tnbas ~ El jatpay, iyt jatpas.* “El uyumadan it susmaz. ~ Halk uyumadan it yatmaz.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 160; Sarsek, 2018, s. 273; Zhumabekov, 2019, s. 229).

V. -sA Zarf-fiil Ekli Örnekler

jat- fiili atasözlerinde *-sa* zarf-fiil ekini alarak zarf görevinde kullanılmıştır. Bu atasözleri *jat-* fiilinin sahip olduğu anlamlara göre sınıflandırılmıştır:

‘yatmak, uzanmak’ Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili ‘yatmak, uzanmak’ anlamında kullanılmıştır. *jatsa* sözcüğüyle oluşan zarf-fiil grupları cümlenin yüklemine zaman, şart bakımından tamamlayan zarf tümleci görevindedir: *Käri jatsa quwnaydı, jas jürse quwnaydı.* “Yaşlı insan yatınca dinlenir, genç insan yürüyünce dinlenir.” (Gürsu, 2009, s. 205), *Emennen qattı ağaş joq, köp jatsa jerde dert iler; bolattan qattı temir joq, tasqa salsa kertiler.* “Meşeden sert ağaç yok, fazla eğilse yerden hastalık kapar; çelikten sert demir yok, taşa vurulsa kertilir.” (Gürsu, 2009, s. 1045), *Şıqsaq töbemiz bir bolsın, jatsaq körimiz bir bolsın.* “Çıksak tepemiz bir olsun; yatsak mezarımız bir olsun.” (Gürsu, 2009, s. 634), *Jalqawğa jatsa da meyram, tursa da meyram.* “Tembele yatsa da bayram, kalksa da bayram.” (Gürsu, 2009, s. 235), *Timırsıq bolsa er oybas, toñğa jatsa mal oybas.* “Kurnaz olursa er onmaz; dona yatarsa mal onmaz.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 301).

‘uyumak’ Anlamı

Jaqsı jerge jatsañ, jaqsı jaqsı tús köwersiñ; jaman jerge jatsañ, jaman jaman tús köwersiñ. “İyi yerde yatarsan, güzel güzel düşler görürsün; kötü yerde yatarsan, kötü kötü düşler görürsün.” (Gürsu, 2009, s. 1225) atasözünde *jat-* fiili ‘uyumak’ anlamında kullanılmıştır. Sıralı cümle yapısında olan bu atasözünde birinci ve ikinci cümlelerde geçen *jaqsı jerge jatsañ* ve *jaman jerge jatsañ* zarf-fiil grupları, cümlenin yüklemine şart bakımından tamamlayan zarf tümlecidir.

‘bulunmak, durmak’ Anlamı

Verilen atasözlerinde *jat-* fiili ‘bulunmak, durmak’ anlamında kullanılmıştır. İlk örnekte *altınnıñ janında jatsa* zarf-fiil grubu cümlenin şart bildiren zarf tümlecidir. Sıralı cümle yapısında olan

diğer örnekteyse ikinci cümlede *köñilde jatsa* zarf-fiil grubu cümlelerin şart bildiren zarf tümlecidir: *Altınnıj janında jatsa, mıs ta sarğayadı.* “Altının yanında durursa bakır da sararır.” (Sarsek, 2018, s. 569), *Bilimnen qımbat nürse joq, köñilde jatsa baspaydı tot.* “Bilgiden değerli şey yoktur, gönülde durursa pas tutmaz.” (Gürsu, 2009, s. 1146).

1.2.1.2. Yüklemlerin Görevinde Kullanılması

jat- fiili tespit edilen atasözlerinde *-Ar*, *-pAs* (olumsuz) geniş zaman ve *-A* şimdiki zaman ekleriyle çekimlenerek yüklemlerin görevini üstlenir. Ayrıca *jat*- fiilinin emir ve istek kipinde çekimlenerek yüklemlerin olduğu örnekler de vardır:

I. -A Şimdiki Zaman Ekiyle

jat- fiili Kazak Türkçesinde şimdiki zaman çekimini oluşturan *-A* ekiyle çekime girerek cümlelerin yüklemine oluşturmuştur. Şimdiki zaman çekiminin olumlu ve olumsuz şekilleri karşımıza çıkmakla birlikte *jat*- fiili bu örneklerde teklik üçüncü şahısta çekimlenmiştir.

Şimdiki zamanın olumlu çekimindeki örneklerde *jat*- fiili ‘bulunmak, durmak’ anlamında kullanılmıştır: *Asadıyqan işinde as jatadı, asa jalqaw künde aş jatadı.* “Çalışkan çiftçinin içinde aş yatar; çok tembel ise gün aşırı aç yatar.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 239), *Ölik şaqan üydij alında jolbarıs/aydahar jatadı.* “Ölü çıkan evin önünde kaplan/ejderha yatar.” (Gürsu, 2009, s. 1202; Zhumabekov, 2019, s. 304, 371), *Jaqsı erdiñ işinde altınnan awır sır jatadı, jaqsı äyeldiñ işinde altın bastı ul jatadı.* “İyi erin içinde altından ağır sır yatar, iyi hanımın içinde altın başlı oğul yatar.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 238), *Jaqsı erkektiñ işinde altın erli at jatadı, jaqsı äyeldiñ işinde altın besikti ul jatadı.* “İyi erkeğin içinde altın yerli at yatar, iyi kadının içinde altın beşikli oğul yatar.” (Gürsu, 2009, s. 592), *Key peyildiñ işinde ken jatadı, tar peyildiñ işinde tas jatadı.* “İyi huylunun içinde cevher yatar; kötü huylunun içinde taş yatar.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 239), *Sarañnıj säbizi saray tübinde jatadı.* “Cimrinin havucu ahırın dibinde yatar.” (Gürsu, 2009, s. 904), *Ündemegenniñ işinde, üydey bäle jatadı.* “Ses çıkarmayan insanın içinde, kocaman bela yatar.” (Gürsu, 2009, s. 939).

Şimdiki zamanın olumsuz çekimindeki örneklerde *jat*- fiilinin anlamı yine ‘bulunmak, durmak’ olmakla birlikte *Üzip jegen, ünemge jatpaydı.* “Koparıp yiyen, tasarrufa meyletmez.” (Gürsu, 2009, s. 940) örneğinde ‘ait olmak, ilgisi bulunmak’ şeklindedir. *jat*- fiilinin ‘bulunmak, durmak’ anlamında olduğu örnekler şunlardır: *Ajaldı kiyyiktiñ ayağı tınış jatpaydı.* “Eceli gelen geyiğin ayağı sessiz

durmaz.” (Gürsu, 2009, s. 1061), *Altın jerde jatpaydı, jaman usta suwın tappaydı*. “Altın yerde durmaz, kötü usta suyu bulamaz.” (Gürsu, 2009, s. 978), *Qazan tübinde şemirşek jatpaydı*. “Kazan dibinde kıkırdak yatmaz.” (Gürsu, 2009, s. 957), *Tez qasında qıysıq ağaş jatpaydı*. “Rendenin karşısında eğri ağaç yatmaz.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 336).

II. -Ar, -pAs (Olumsuz) Geniş Zaman Ekleriyle

jat- fiilinin -Ar ve -pAs (olumsuz) geniş zaman ekleriyle çekimlenerek yüklem görevinde kullanıldığı atasözleri *jat-* fiilinin sahip olduğu anlamlara göre sınıflandırılmıştır:

‘yatmak, uzanmak’ Anlamı

Verilen örneklerde *jat-* fiili ‘yatmak, uzanmak’ anlamında kullanılmıştır. Bir örnek dışında sıralı cümle yapısında olan bu atasözlerinde *jat-* fiili sıralı cümleyi oluşturan cümlelerden birinin yüklemidir: *Jalqaw tek jatar, onıy ırısı qaşar*. “Tembel kişi boş boş yatar, onun rızkı kaçır.” (Gürsu, 2009, s. 235), *Jaqsı qayıy suwğa batpas, isker jigit tegin jatpas*. “İyi kayın (ağacı) suya batmaz; becerikli adam boş boş yatmaz.” (Gürsu, 2009, s. 854), *Tez qasında qıysıq ağaş jatpas, bek qasında beybaq söz aytpas*. “Tezin yanında eğri ağaç yatmaz; beyin yanında zavallı kişi söz söylemez.” (Gürsu, 2009, s. 752).

‘uyumak’ Anlamı

Verilen örneklerde *jat-* fiili ‘uyumak’ anlamında kullanılmıştır: *Qızdı awıldıy iyti jatpas*. “Kızlı köyün iti yatmaz.” (Gürsu, 2009, s. 655), *El jatpay iyt tınbas ~ El jatpay, iyt jatpas*. “Halk uyumadan it yatmaz.” (Sarsek, 2018, s. 273; Zhumabekov, 2019, s. 229), *Öli-tirisin bergem soy, öli küyew jatar ma?* “Ölüsünü dirisini verdikten sonra, ölü damat yatar mı?” (Gürsu, 2009, s. 622).

‘bulunmak, durmak’ Anlamı

Verilen örneklerde *jat-* fiili ‘bulunmak, durmak’ anlamında kullanılmıştır. Bu atasözlerinin çoğunda *jat-* fiili geniş zamanın olumsuz şeklinde olmakla birlikte bir örnekte olumlu çekimde kullanılmıştır: *Aqıldı erdiñ işinde altın erli at jatar, aqıldı äyeldiñ işinde altın beşikti ul jatar*. “Akıllı erin gönlünde altın eğerli at yatar, akıllı kadının gönlünde altın beşikli oğul yatar.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 28, Smağulova, 2020, s. 72), *İyt tumsıǵı jerde jatpas*. “İtin burnu yerde kalmaz.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 235), *Bolat biz qap tübinde jatpas*. “Bolat biz kap dibinde yatmaz.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 97), *Bolat kezdik qap tübinde jatpas*. “Çelik kama çuval

dibinde yatmaz.” (Gürsu, 2009, s. 805), *Kedeymin dep qıstılma, öneriñ bolsa qolıñda, önerliniñ ırısı, jarqrap jatar jolında*. “Fakirim diye üzülme, hünerin olursa elinde; hünerin rızkı parlayarak yatar yolunda.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 175), *Qap tübinde biz jatpas, el işinde söz jatpas*. “Çuvalın dibinde biz durmaz; halkın içinde söz durmaz.” (Gürsu, 2009, s. 646).

‘kaybolmak’ Anlamı

Jaqsılıq suwğa batpas, jariqqa bir şığar, jatpas. “İyilik suya batmaz, aydınlığa bir çıkar, sönmez.” (Gürsu, 2009, s. 858) atasözünde *jat-* fiili sözlükte verilen anlamları dışında ‘kaybolmak’ anlamında kullanılmıştır. Sıralı cümle yapısında olan bu atasözünde *jat-* fiili geniş zamanın olumsuz şeklinde çekimlenerek ikinci cümlelerin yüklemine oluşturmaktadır.

III. Emir Kipindeki Örnekler

jat- fiili aşağıda verilen atasözlerinde emir kipinin teklik ikinci şahsında çekimlenmiştir. Sadece *Qumnan qudıq qazsay, şegende; qozım jatsın deseñ, kögende*. “Kumda kuyu kazsan, duvarlarını taşla ör; kuzum yatсын desen, sıra sıra dizerek bağla.” (Gürsu, 2009, s. 1060) örneği emir kipinin teklik üçüncü şahıs eki olan *-sın* ekini alarak teklik üçüncü şahısta çekimlenmiştir. Burada *jat-* fiili ‘yatmak, uzanmak’ anlamında kullanılmıştır.

jat- fiilinin emir kipinin teklik ikinci şahsında çekimlendiği atasözleri örneklerinde bu fiil ‘yatmak, uzanmak’ ve ‘uyumak’ anlamlarına sahiptir:

‘yatmak, uzanmak’ Anlamı

Äri jat, bäre jat tarşılıqtıñ belgisi, sen je, men je barşılıqtıñ belgisi. “Öteye yat, beriye yat, darlığın belirtisi; sen ye, ben yiyeyim, varlığını belirtisi.” (Gürsu, 2009, s. 817), *Äri jat, bäre jat tösek tarlığı, seniki, meniki köñil tarlığı*. “‘Öteye yat, beriye yat’ demek yatağın darlığını, ‘senin benim’ demek gönlün darlığını gösterir.” (Gürsu, 2009, s. 762), *Awırmağan jambasıñmen jat*. “Ağrımayan kalça kemiğinin üstüne yat.” (Gürsu, 2009, s. 984), *Jalğız atıñ bolsa ayğır, jat ta qayğır*. “Yalnız atın olsa aygır, uzan da kaygılan.” (Zhumabekov, 2019, s. 83), *Ögizdiñ otın ottap, buzawdıñ ornına jatpa*. “Öküzün otunu iyip, buzağının yerine yatma.” (Gürsu, 2009, s. 1090).

‘uyumak’ Anlamı

Atıy sat, tonıy sat, jatarıyda/jatqanda toyıp jat. “Atını sat, elbiseni sat, yattığımda doyup yat.” (Gürsu, 2009, s. 946; Zhumabekov, 2019, s. 76), *Erte jat ta, erte tur, bir pişpekti artıq ur.* “Erken yat da, erken kalk, bir yayık fazla çalkala.” (Gürsu, 2009, s. 328).

IV. İstek Kipindeki Örnekler

Kazak Türkçesinde *-ğay, -gey; -qay, -key* ekleriyle ifade edilen istek kipinin dışında *-gi, -gi; -qi, -ki + iyelik ekleri + keledi* şeklinde kurulan istek çekimi de yer almaktadır (Bıray vd. 2015, s. 111-112). Aşağıda verilen atasözünde *jat-* fiili bu istek kipinin üçüncü şahsında (*-qi + sı + keledi*) çekimlenmiştir: *Esektiñ jügi awır bolsa, jatqısı keledi.* “Eşeğin yükü ağır olsa, yatmak ister.” (Gürsu, 2009, s. 820; KEDS-VI, 2011, s. 181, Zhumabekov, 2019, s. 126).

1.2.1.3. Birleşik Fiillerde *jat-* Fiili

İsim + yardımcı fiil ve fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerde *jat-* fiili hem asıl fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.

1.2.1.3.1. Asıl Fiil Olduğu Örnekler

Fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerde *jat-* fiilinin asıl fiil olarak kullanıldığı örnekler vardır. Bu birleşik fiillerde *jat-* fiili *ber-* yardımcı fiiliyle kullanılmış ve *ber-* yardımcı fiiline *-a* zarf-fiil ekiyle bağlanmıştır. *jat-* fiilinin buradaki anlamları ‘uyumak; bulunmak, durmak’ şeklindedir: *Jata bersey, jaw alar, ündemesey, daw alar.* “Yatıversen, düşman yakalar; ses çıkarmazsan, dava kaybedilir.” (Gürsu, 2009, s. 589), *Ündemesey, daw alar; jata bersey, jaw alar.* “Seslenmezsen, tartışmayı kaybedersin; yatıversen, düşman yener.” (Gürsu, 2009, s. 662), *Jaqsı kisi maqtansa “jamannan jata berip qaldım” der, jaman kisi maqtansa “jaqsını jaqasınan aldım” der.* “İyi insan övünse ‘kötüyle bir arada olmaya dayanabildim’ der; kötü insan övünse ‘iyi adamın yakasına yapıştım’ der.” (Gürsu, 2009, s. 851), *Tazdıñ jamanı jataqap⁴ at ürkitedi.* “Dazın en kötüsü yatıp atı ürkütendir.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 131).

⁴*jataqap* sözcüğü *jat - a qal - ıp* birleşik fiilinin kısaltılmış şeklidir.

1.2.1.3.2. Yardımcı Fiil Olduğu Örnekler

Fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerle *jat-* fiili asıl fiile *-A*, *-mAy* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktadır:

I. *-p jat-* Yapısı

Aşağıda verilen atasözlerinde *jat-* fiili birlikte kullanıldığı fiilin anlamını devamlılık, süreklilik bakımından tasvir eden bir yardımcı fiil görevinde kullanılmıştır. Bu örnekler *jat-* fiili; *aq-*, *awna-*, *jan-*, *jiğil-*, *keril-*, *qara-*, *öl-*, *sayra-*, *tart-* ve *uyıqta-* fiillerine *-p* zarf-fiil ekiyle bağlanarak birleşik fiiller meydana getirmiştir: ***Ajalı kelgen tuşqan, mısıqtıy ernin tartıp jatadı ~ Ajalı kelgen tuşqan, uyıqtap jatqan mısıqtı oyatadı.*** “Eceli gelen sıçan, kedinin dudağını çeker ~ Eceli gelen sıçan, uyuyan kediyi uyandırır.” (Zhumabekov, 2019, s. 247, 362), ***Aqıldınıy aldı, ağıp jatqan düriya; saray adamnuıy aldı, quw taqır, şöl jazıra/dala.*** “Akıllımın önü, akıp duran deryadır, cimri adamın önü, tamtakir çöl sahradır.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 30; Gürsu, 2009, s. 480), ***Aqumaqqa aytqan söz, ağıp jatqan suvmen tey, aqıldığa aytqan söz, qolğa ustağan tuwmen tey ~ Aqumaqqa aytqan söz, ağıp jatqan suvmen tey, aqıldığa aytqan söz, qolğa qonğan quspen tey.*** “Aptala söylenen söz, akıp giden suya denktir; akıllıya söylenen söz, elle tutulan tuğa denktir ~ Aptala söylenen söz, akan su gibidir. Akıllıya söylenen söz, ele konan kuş gibidir.” (Gürsu, 2009, s. 789; Zhumabekov, 2019, s. 383), ***Arqa süyer eliy bolsın, awnap jatar jeriy bolsın, alsıp oynar teñiy bolsın, süngip boylar köliy bolsın.*** “Sırtını dayayacak halkın olsun, yatıp yuvarlanacağı yerin olsun, vuruşup dövüleceğinin yaşıtın olsun, dalacağı gölün olsun.” (Gürsu, 2009, s. 668), ***Ata-ananıy aqlı sayrap jatqan jolmen tey, aqıldınıy aqlı sarqılmaytın kölmen tey.*** “Ata ananın akli upuzun yol ile denktir; akıllının akli, bitmez tükenmez göl ile denktir.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 52), ***Bir söz, uyıqtap jatqan mıy sözdi oyatadı.*** “Bir söz, uyumakta olan bin sözü uyandırır.” (Gürsu, 2009, s. 1147), ***İş merezdiy işinde, iyt ölip jatsa bilmessiy.*** “İçinde kötü niyet olan kişinin, içinde köpek ölüp kalsa bilemezsin.” (Gürsu, 2009, s. 824), ***Jiğilip jatıp süringenge külme.*** “Düşüp, tökezleyene gülme. Gülme komşuna, gelir başına.” (Gürsu, 2009, s. 599), ***Kezinde jawın jawmasa, kerilip jatqan jer kârip; teñ qurbısı bolmasa, teteles ösken er kârip.*** “Vaktinde yağış olmazsa, uzayıp giden toprak gariptir; denk akranı yoksa aynı yaşa gelen yiğitler gariptir.” (Gürsu, 2009, s. 609), ***Qamqa tonnuıy qadirin jamulıp jatqan qart biler.*** “İnce donun (elbisenin) kadrini yumulup yatan yaşlı bilir.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 225), ***Öner ağıp jatqan bulaq, bilim janıp jatqan şıraq.*** “Sanat akıp giden pınardır, bilim yanıp duran meşaledir.” (Gürsu, 2009, s. 1163), ***Qarap jatqan jılanıy quyrıgın nege basasıy, şağayın***

dep şapsısa, nege şoşıp qaşasıj. “Bakıp duran yılanın kuyruğuna niye basıyorsun? Isırayım diye şaha kalksa niye dehşete kapılıp kaçıyorsun?” (Gürsu, 2009, s. 647), *Şariğat ağıp jatqan bulaq, buruñınıj sözderi jağalay bitken quraq.* “Şeriat akmakta olan pınardır, önceki insanların sözleri su kıyısında biten kamış gibidir.” (Gürsu, 2009, s. 1231).

II. -A jat- Yapısı

jat- fiili -A zarf-fiil ekiyle *bar-*, *kel-* ve *öl-* fiillerine bağlanmış ve bu fiilleri devamlılık, süreklilik anlamıyla tasvir ederek birleşik fiiller meydana getirmiştir: *Bara jatqanıj baltasın, kele jatqanıj qaltasın qağadı.* “Gidenin baltasını, gelenin kesesini çalar.” (Gürsu, 2009, s. 1249), *Jaman dos ozıp bara jatsaj etegiñdi basadı, qalıp bara jatsaj qasıñnan qaşadı.* “Kötü dost, ileri gitmekte olsan, eteğine basar; geride kalsan, yanından kaçır.” (Gürsu, 2009, s. 584), *Jaman özi tüyenij üstinde kele jatıp, jayawğa “buq” deydi.* “Kötü kişi kendisi deve üstünde gelip yaya gidene ‘çekil’ der.” (Gürsu, 2009, s. 834), *Qas jamanıj belgisi, qasına barsaj körmeydi, suwğa ketip bara jatsaj da, qolınıj uşın bermeydi.* “Hakiki kötü insanın belirtisi, yanına gitsen seni görmemesidir; suya batıp gitsen, elinin ucunu bile vermemesidir.” (Gürsu, 2009, s. 924), *Şoşqa öle jatsa da “qurq” eterin/dewin qoymas.* “Domuz ölmeye yüz tutsa da ‘kurk’ demeyi bırakmaz.” (Gürsu, 2009, s. 1095; Sarsek, 2018, s. 310).

III. -mAj, -pAj jat- Yapısı

Aşağıda verilen atasözü örneklerinde *jat-* yardımcı fiili *asat-*, *kel-*, *kör-* ve *jet-* fiillerine -mAj, -pAj zarf-fiil ekiyle bağlanarak birleşik fiiller oluşturmuş ve bu fiillerin devamlılığını, sürekliliğini tasvir etmiştir: *Basqa maldıj örisi jetpej jatqanda eşki maldıj örisi artıp qalar.* “Başka malın otlığı yetmediğinde keçinin otlığı fazla gelir.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 75), *Et kelmey jatıp “tuzdıq” deme, asatpay jatıp “quldıq” deme.* “Et gelmeden ‘sos’ deme, insanları doyurmadan ‘kulluk’ deme.” (Gürsu, 2009, s. 730), *Kelmey jatıp qorıqpa, körmey jatıp torıqpa.* “Gelmeden korkma, görmeden ümitsizliğe düşme.” (Gürsu, 2009, s. 1269), *Körmey jatıp tüñilme, körmes közben üñilme.* “Görmeden ümidini kesme, görmeyen gözle dikkatlice bakma.” (Gürsu, 2009, s. 1116).

1.2.1.4. jat- Fiilinin Türevlerinin Bulunduğu Atasözleri

jat- fiilinin türevleri olan *jataq*, *jataqsı*, *jatağan*, *jattıñıw*, *jatıq* ve *jatin* sözcükleri atasözlerinde geçmektedir.

I. *jataq* Sözcüğü

jataq sözcüğünün geçtiği iki atasözü tespit edilmiştir. Bunlardan birinde *jataq* sözcüğü *el* sözcüğünü niteleyerek sıfat görevinde kullanılırken diğerinde isim olarak kullanılmıştır. Sıralı cümle yapısındaki ilk örnekte ikinci cümlede geçen *jataq elde* cümleinin yer tamlayıcısı görevindedir. Yine sıralı cümle yapısında olan ikinci örnekteyse *jataq* sözcüğü ilk cümleinin belirtili nesne ve öznesi durumundadır: *Jılqılı elde jaw köp, jataq elde daw köp*. “Yılkılı ilde düşman çoktur, yerleşik ilde dava çoktur.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 397), *Jataqtı jataq bozağa şaqıradı, bozası tawsılsa, köjege şaqıradı*. “Köylüyü köylü bozaya çağırır, bozası tükense, köjeye çağırır.” (Gürsu, 2009, s. 1264).

II. *jataqsı* Sözcüğü

Kazak Türkçesinden tespit edilen *Jataqsını ter qıssa, jügin jayaw tasydı*. “Köylüyü ter sıkıştırırsa da yükünü yaya taşır.” (KEDS-VI, 2011, s. 184) atasözünde *jataqsı* sözcüğü ‘köylü’ anlamında isim görevinde kullanılmıştır.

III. *jatağan* Sözcüğü

jatağan sözcüğü verilen atasözünde ‘tembel, üşengeç’ anlamında isim görevinde kullanılmıştır: *Esektiñ jügi jeñil bolsa, jatağan boladı*. “Eşeğin yükü hafif olsa yatağan olur/yatmak ister.” (İsmail ve Gümüş, 1995, s. 171; Gürsu, 2009, s. 820; KEDS-VI, 2011, s. 181, Zhumabekov, 2019, s. 126), *Jügi jeñil esek jatağan keledi*. “Yükü hafif olan eşek yatmayı sever.” (Sarsek, 2018, s. 266).

IV. *jattıǵuw* Sözcüğü

‘İyice öğrenmek, alışmak, alışkanlık kazanmak’ anlamlarına gelen *jattıq-* fiilinin *-uw* isim-fiil ekini almış şekli olan *jattıǵuw* sözcüğü verilen örnekte ‘alıştırma, tatbikat’ anlamında isim görevinde kullanılmıştır: *Jattıǵuwda qıynalsay, soǵısta qısılmaysıy*. “Tatbikatta zorlanırsan, savaşa şaşırmazsın.” (Gürsu, 2009, s. 1008).

V. *jatq* Sözcüğü

jatq sözcüğü aşağıda verilen atasözlerinde ‘uyumlu, uygun, yatkın; nazik’ anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözcük sıralı cümle yapısındaki bir örnekte ilk cümleinin yüklemine oluştururken diğer örneklerde cümleinin zarf tümlecinde geçer. Son örnekteyse *jatq* sözcüğü cümleinin öznesi olan belirtili isim tamlaması şeklindeki sözcük grubunda yer almaktadır: *Baydıy balası jatq, malısısı qoday*. “Zengin çocuğu uyumludur, çobanı kabadır.” (Gürsu, 2009, s. 722),

Jatq aytsay, jaǵımpaz der, tik aytsay turpayı der. “Uyumlu konuşan dalkavuk derler, dik konuşan görgüsüz derler.” (Gürsu, 2009, s. 846), *Mineziñ jatq bolsa işkeniñ qatq bolar, mineziñ qıysq bolsa işkeniñ suyıq bolar.* “Mizacın yumuşak olursa, içtiğın ayran olur; mizacın ters olursa, içtiğın sıvı tanesiz olur.” (Gürsu, 2009, s. 309), *Qolı jatqıtıy işkeni ayran/qatq bolar.* “Eli yatkın olanın içtiğı ayran olur.” (Gürsu, 2009, s. 57, 353).

VI. *jatın* Sözcüğü

Jiğitke baq qonbağı qatınnan, jaqsı bala tuwmağı jatınnan. “Erkeğe talihin konması karısındanandır; kadının iyi çocuk doğurması rahmindendir.” (Gürsu, 2009, s. 600) atasözünde *jatın* ‘rahim’ sözcüğü geçmektedir. Sıralı cümle yapısında olan bu atasözünde *jatın* sözcüğü sıralı cümleyi oluşturan ikinci cümlenin yüklemi görevindedir.

1.2.2. Birleşik Sözcüklerde *jat-* Fiili

Sözcük birleştirme Türkçenin sözcük türetmede başvurduğu yollardan biridir. Türkçede yeni sözcük türetilirken eklenmeden sonra en sık başvurulan yöntem sözcük birleştirmedir. Bu olay sonucunda ortaya çıkan birleşik sözcük en az iki sözcükten oluşan, tek birim gibi işlev gören ve kendisini oluşturan sözcüklerin en az birinin anlamını kaybettiği sözcükler olarak tanımlanmaktadır.

Korkmaz’a göre birleşik sözcük “*Yeni bir kavramı veya nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir*”. Birleşik sözcüğü sıradan bir sözcük grubundan ayrılan özellik ise birleşik sözcüğün yapısındaki sözcüklerin kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer sözlük anlamı kazanmış olmasıdır. Korkmaz, Türkiye Türkçesinde birleşik sözcükleri oluşturan sözlerden her birinin kendi anlamını koruduğu *açık öğretim, çalar saat* gibi birleşik sözcükler ve birleşik sözcükleri oluşturan sözlerden biri veya her ikisinin anlam bakımından değiştiği *külbastı, keçiboyunu* gibi birleşik sözcükler olmak üzere iki çeşit birleşik sözcük türünden bahsetmiştir (2009, s. 137-138). Kök ve türemiş sözcükler gibi sözcük türlerinden birine dâhil olan birleşik sözcükler anlam bakımından bir adın, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, yetiştiği yeri, verdiği ürünü, nesnenin nitelik veya özelliğini gösterme gibi anlam ilgililerine sahiptir (Korkmaz, 2009, s. 138).

Karaağaç birleşik sözün “*Bir kavram ya da nesneyi karşılamak amacıyla, anlam değerlerini yitiren iki veya daha çok sözün birleştirilmesi ile oluşturulan yeni sözler*” olduğunu ifade etmiştir.

Birleşik sözlerin sahip olduğu anlamın kalıpta yer alan sözlerin anlamlarından kaynaklandığını ancak ortaya çıkan yeni anlamın daha karmaşık olduğunu söyleyen Karaağaç, söz dizimi kaynaklı bütün sözlük birimleri gibi birleşik sözlerde de bütün hâline gelişi, nedenli birer söz dizimi olan bu yapıların genelleşerek nedenliliklerini yitirmelerine bağlar (2013, s. 207). Karaağaç birleşik sözün kaynaklarının ise *birleşik fiil* (koşabil-, alay etmek), *birleşik ad* (aslanağzı, devetabanı), *kısaltma öbeği* (el ele, baş başa), *ad tamlaması* (bakım evi, kara yolu), *sıfat tamlaması* (açıkgöz, kuru yemiş), *isnat öbeği* (başbozuk), *tekrar öbeği* (derin derin (düşün-), diri diri (yak-), sapasağlam) ve *cümleler* (dedikodu, şıpsevdi) olduğunu söylemiştir (2013, s. 207).

Birleşik sözcükler en az iki sözcükten oluşan, yeni kavramları karşılamak üzere bir araya gelen ve tek birim gibi işlev gören kalıplaşmış dil birimleridir. Birleşik sözcükleri diğer sözcük birleşmelerinden ayıran en önemli özellik, birleşik sözcüğü oluşturan sözcüklerden en az birinin kendi anlamını kaybetmesi olmakla birlikte Türkçede birleşik sözcüğü oluşturan sözcüklerden her birinin kendi anlamını koruduğu birleşik sözcükler de bulunmaktadır.

jat- fiili ve türevlerinin bulunduğu birtakım ad ve sıfat tamlamaları, fiilimsi grupları kalıplaşarak birleşik sözcük durumuna gelmiştir. Bu birleşik sözcüklerde *jat-* fiili ve *jatağan, jataq, jatar, jatin, jattıq, jatur, jatus* sözcükleri yer almaktadır. *jat-* fiili ve türevleriyle oluşan birleşik sözcükler arasında zaman ve ölçü bildiren zarflar; insan, nesne ve hayvanlara özgü nitelik adları; yer ve eşya adları; soyut adlar, birleşik fiiller bulunmaktadır. Birleşik sözcüklerden bazılarıysa bitki bilimi, yer bilimi, dil bilimi, askerlik ve anatomi ile ilgili terimleri karşılamaktadır.

Tespit edilen birleşik sözcüklerden *el jata* Gece yarısı (KEDS-VI, 2011, s. 180), *alaqanda jatqanday* Açık seçik (KEDS-I, 2011, s. 350) şeklindeki birleşik sözcüklerde *jat-* fiili zarf görevindedir. *ülsiz jatuw* Durumu ağırlaşmak (KEDS-II, 2011, s. 442), *üyde jatuw* Hiçbir yere gitmemek, evde olmak (KEDS-XV, 2011, S. 23) ve *şaşaw jatuw* Kontrolsüz olmak (KEDS-XV, 2011, s. 300) birleşik sözcüklerindiyse *jat-* fiili *isim + yardımcı fiil* şeklinde oluşan birleşik fiillerde yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır.

şıdap otra [tura, jata] almaw Sabredememek (KEDS-XV, 2011, s. 521), *bıqıp jatur* Çok fazla, uçsuz bucaksız, sayısız (Kenesbayev, 2007, s. 74), *birday bolıp jatur* Çok fazla, sayısız (Kenesbayev, 2007, s. 74) ve *tolıp jatur/jatqan* Çok fazla, aşırı (KEDS-VI, 2011, s. 181)

örneklerindeyse *jat-* fiili ve bu fiilin *-Ir* geniş zaman ekiyle kalıplaşmış şekli olan *jatır* yardımcı fiil olarak kullanılmıştır. Diğer birleşik sözcük örneklerinde *jat-* fiilinin türevleri yer almaktadır:

I. *jatağan* Sözcüğü

jatağan sözcüğüyle oluşan birleşik sözcüklerden *jatağan samırsın jañgağı* şeklindeki birleşik sözcük isim tamlamasından kalıplaşmış olmakla beraber diğer örnekler sıfat tamlamalarının kalıplaşmasından meydana gelmiştir: *jatağan şırşa* (Terim) Çam familyasına ait her zaman yeşil kalan çok seyrek rastlanan bir ağaç (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan aqsora* (Terim) Büyüklüğü 10-75 cm olan, bir yıllık bitki (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan betkey* (Terim) Tavanı ve tabanı birbirine paralel olan jeolojik cisimlerin alt yüzeyi (KEDS-VI, 2011, s. 181), *jatağan eşkimiya* (Terim) Çok yıllık, kökleri yer altında olan bitki (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan ösimdikter* (Terim) Sapları yere serilerek büyüyen, sapları ağ gibi olan bitkiler (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan qatpar* (Terim) Ekseni yüzeyde yatay uzanan, kanatlarının iniş açılı yayvan olan, iki kanadından biri devrik durumda birleşen tabaka (KEDS-VI, 2011, s. 181), *jatağan samırsın jañgağı* (Terim) İğne yapraklılar familyasına ait, çalıya benzeyen ağaç yapraklı bitki yemişi (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan sarğaldaq* (Terim) Çoğunlukla nemli yerlerde yetişen bir düğün çiçeği türü (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatağan tüye* Üstüne yük almayı ve birinin binmesini istemeyen, yatan inatçı deve (KEDS-VI, 2011, s. 181).

II. *jataq* Sözcüğü

jataq sözcüğüyle oluşan birleşik sözcüklerden *jataq boluw* (I) Yerleşik hayata geçip tarımla uğraşır olmak (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 183) (II) Yataktan çıkmak istememek (Koç vd. 2003, s. 167) birleşik sözcükleri birleşik fiilden kalıplaşmıştır. Diğer örneklerse sıfat ve isim tamlamasından kalıplaşmış birleşik sözcüklerdir: *jataqxana* Yurt, yatakhane (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 183), *jataq bölme* Yatak odası (KEDS-VI, 2011, s. 183), *jataq qayıq* Birinin yatacağı kadar yeri olan, büyük kayak (KEDS-VI, 2011, s. 183), *jataq üy* Yatakhane (KEDS-VI, 2011, s. 183).

III. *jatar* Sözcüğü

jatar sözcüğüyle oluşan *jatar bölme* Yatak odası (KEDS-VI, 2011, s. 180) birleşik sözcüğü sıfat tamlamasından kalıplaşmış bir örnektir.

IV. *jatın* Sözcüğü

jatın sözcüğünün yer aldığı birleşik sözcükler isim tamlamalarından kalıplaşmıştır: *jatın bölme* Yatak odası (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatın orın* Yatılan, gecelenen yer (KEDS-VI, 2011, s. 192), *jatın üy* (Yerel) Yatak odası (KEDS-VI, 2011, s. 192).

V. *jatıq* Sözcüğü

jatıq sözcüğüyle oluşan birleşik sözcüklerden *tili jatıq* birleşik sözcüğü bir isnat grubu ve *jatıq qıluw* Nazik, gönle hoş, uygun hâle getirmek (KEDS-VI, 2011, s. 191) birleşik sözcüğü birleşik fiilden kalıplaşmıştır. Diğer örneklerse sıfat tamlamasıdır: *jatıq jer* Irmağın yayvan yeri, vadi veya hayvanların su içtiği yer (KEDS-VI, 2011, s. 191), *jatıq mañday* Geniş alm (KEDS-VI, 2011, s. 191), *jatıq til/tili jatıq* Okuması kolay, anlaşılır (KEDS-VI, 2011, s. 192).

VI. *jatır* Sözcüğü

jatır sözcüğüyle oluşan birleşik sözcüklerden *jatır qabıq* isim tamlamasının kalıplaşmasıyla ortaya çıkmışken *jatırdan us jüktilik* bir sıfat tamlamasıdır: *jatırdan us jüktilik* (Terim) Embriyonun rahim dışında gelişimi, dış gebelik (KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatır qabıq* (Terim) Rahim duvarı (KEDS-VI, 2011, s. 194).

VII. *jats* Sözcüğü

jats sözcüğüyle oluşan birleşik sözcükler isim tamlamalarının kalıplaşmasıyla oluşmaktadır: *jats jalğaw* (Terim) Bulunma durumu eki (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jats kün* Tatil günü (KEDS-VI, 2011, s. 195), *jats septik* (Terim) Bulunma durumu eki (KEDS-VI, 2011, s. 195).

Bazı birleşik sözcükler birtakım yapım eklerini alarak türemiş sözcük durumuna gelmiştir: *jataqxanas* Yurt veya yatakhane birlikte kalan kişiler (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jataqxanali* Yatakhanesi olan (KEDS-VI, 2001, s. 184).

VIII. *jattıǵuw* Sözcüğü

äskeriy jattıǵuw Temek askerlik eğitimi (KEDS-II, 2011, s. 492) örneğinde *jattıq-* fiilinin hareket adı olan *jattıǵuw* sözcüğü ‘eğitim’ anlamında kullanılmıştır.

1.2.3. Deyimlerde *jat-* Fiili

Deyim terimi birtakım dil bilimi ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde aşağı yukarı aynı doğrultuda tanımlanmıştır. Bu

tanımların odak noktası, deyimleri oluşturan unsurların asıl anlamlarından uzaklaşmış olması ve deyimlerin unsurlarının yer değiştirmeyen kalıplaşmış dil birimleri olmasıdır.

Karaağaç, “*Bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeği*” şeklinde tanımladığı deyim kalıp sözlerin bir türü olarak değerlendirmektedir. Ona göre söz dizimi kaynaklı olan deyimler “*ögelerinin anlamlarıyla ilgili olmayan*” kalıp sözlerdir. Deyimlerin yapısındaki sözlerin bütünlük arz etmesinden dolayı ortaya çıkan söz öbeğinin anlam bakımından parçalanamayan bir birim şeklinde değerlendirildiğini söyleyen Karaağaç, deyim bütünü olarak ifade ettiği anlamların bu deyim oluşturan sözlerin anlamlarından doğmadığını, deyimlerin anlamının onu oluşturan sözlerin anlamlarıyla bağlantısının bulunmadığını ve sözlerin sıralanmasıyla oluşan ve yapı bakımından söz öbeği şeklindeki deyimlerin varlık, durum, sıfat veya hareketlerin adı olduğunu ifade etmiştir (2013, s. 271-272).

Karaağaç deyimlerin, sözlük birimi durumuna gelmenin temel koşulu olan genelleşme ve nedensizleşme süreci sonunda ortaya çıktığını ifade eder. Ona göre, “*bir bireye ait olan bir söz öbeği, toplumda genel bir kabul göreyerek yaygınlaşır ve kendisini oluşturan sözlerin niçin bir araya geldikleri unutulur*”. Böylece bu söz öbeği bir bütün şeklinde işlem görmeye başlayarak bir bireye ait olmaktan uzaklaşır toplumun malı durumuna gelir. Ancak bu oluşumu dilin günümüzdeki durumuna bakarak açıklamak da zordur (2013, s. 272).

Aksoy deyim “*Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları*” şeklinde tanımlamıştır (1984, s. 49). Deyimlerin de tıpkı atasözleri gibi kalıplaşmış, kısa ve özlü anlatıma sahip olan sözler olduğunu ifade eden yazar, deyimlerde yer alan sözcüklerin yerleri değiştirilip yerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler getirilemeyeceğine değinmiştir (1984, s. 37). Atasözlerinde olduğu gibi deyimlerde de çekimlerin değişmesi ve bölgelere göre farklı şekillerin ortaya çıkmasıyla bu özelliğe uymayan örneklerin olduğu görülmüştür (Aksoy, 1984, s. 42).

Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi” adlı eserinin Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller başlığında ad veya ad soylu bir veya birden çok sözcüğün bir asıl fiille birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğrayarak deyimleştiğinden bahsetmektedir. Bunlar da diğer birleşik fiiller gibi tek bir kavrama karşılık gelir ancak fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalın olarak

kullanılabildiği gibi bir ad grubu biçimiyle de bulunabilmesi ve işletme ekleriyle genişletilmesi gibi yönleriyle onlardan ayrılır. Anlamsal bakımdan bir kayma ve kalıplaşmaya uğrayarak deyim özelliği kazan bu yapılar tek ögeli, iki ögeli ve üç ögeli olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır: *içi geç-*, *eteği zil çal-*, *saçına sakalına ak düşmek* (2009, s. 153-157). Öztürk de Türkiye Türkçesindeki anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiillerle ilgili dil bilgisi çalışmalarında yapılan sınıflandırmaları, ortaya konan özellikleri değerlendirmiş ve bunların anlamca kaynaşmış / deyimleşmiş birleşik fiilleri oluşturan unsurların bazen birinin bazen de hepsinin kendi anlamları dışında kullanılması noktasında birleştiği sonucuna varmıştır (2018, s. 46).⁵

Kazak Türkçesinde birtakım cümle, fiilimsi grubu ve birleşik fiil grupları kalıplaşarak deyim hâline gelmiştir. Bu cümle ve sözcük gruplarının unsurlarından biri *jat-* fiili, türevleri veya bunlarla oluşan birleşik sözcüklerdir. Bu deyimler insanlarla ilgili bazı durumları, özellikleri ve eylemleri ifade eden deyimlerdir. *jat-* fiilinin bulunduğu deyimler bu fiilin kullanım şekillerine göre şöyle sınıflandırılmıştır:

1.2.3.1. Fiilimsi Ekleriyle Kullanılması

jat- fiili deyimlerde *-qan* sıfat-fiil ve *-a*, *-p* zarf-fiil eklerini alarak isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılmıştır.

1.2.3.1.1. Sıfat-fiil Ekleriyle

-qan sıfat-fiil ekini alan *jat-* fiili aşağıda verilen deyimlerde geçmektedir. Bu örneklerde *jatqan* sözcüğü *jılan*, *el*, *jolbike* ve *quyryq* adlarını niteleyerek sıfat tamlamaları oluşturmuş ve bazı örneklerde de isim çekim eklerini alarak isim görevinde kullanılmıştır: *bara jatqanniñ baltasın, kele jatqanniñ ketpenin qoymağan* Olmayacak yerden fayda sağlayan (Kenesbayev, 2007, s. 54), *batqan quyryq, jol üstinde neğilip jatqan quyryq* ‘Ne yaptın da boş boş yatıyorsun, geride bıraktığın bir dünya’ anlamında bir deyim (Kenesbayev, 2007, s. 60; KEDS-XV, 2011, s. 87), *jatqan jılanıñ/tiri jılanıñ quyryğın basuw* Birinin damarına basıp onu kızdırmak, inatlaşıp kavga etmek, belaya uğramak (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 180), *jatqan el, jayılgan mal* (Yerel) Huzurlu ülke/halk (KEDS-VI, 2011, s. 180),

⁵ Deyimler konusunda ayrıca bkz. Subaşı Uzun, L. (1991). “Deyimleşme ve Türkçede deyimleşme dereceleri”, *Dil Bilim Araştırmaları Dergisi*, II, 29-39, Yüceol Özezen, M. (2001). “Türkçe deyimler üzerine birkaç söz”, *Türk Dili*, 2001/II (600), 869-879, İçel, H. (2009). “Türkçede atasözü-deyim ilişkisi”, *Türk Dili*, XCIII (687), 205-212, Sinan, A. T. (2009). “Deyimlerin yapısı değişir mi?”, *Turkish Studies*, 4(8), 1996-2009.

jatqanğa jan juwımas/jolamas Hareketsiz, cansız adam hakkında (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 180), *jolda jatqan jolbike* Pek de iyi olmayan kadın (Kenesbayev, 2007, s. 114; KEDS-VI, 2011, s. 463), *qap tübine jatpağan ~ qap tübine sıymağan ~ qabın jarıp şıǵuw* Sivri, delip çıkan, yerinde durmayan (Kenesbayev, 2007, s. 177).

1.2.3.1.2. Zarf-fiil Ekleriyle

jat- fiili aşağıda verilen deyimlerde *-a* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle kullanılmıştır: *tıǵısı jatıp, jımı bilinbey ketiw* Her şey yerli yerine gelmek (KEDS-VI, 2011, s. 181), *jatıpışer* Asalak, parazit, tembel (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 168, Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatıp atar* Sinsi tabiatlı olan (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 193; Smaǵulova, 2020, s. 100), *jatıp kep [jatıp turıp, jattı da, jat ta kep]* Söyleneni yapmamak, boyun eğmemek (KEDS-VI, 2011, s. 181), *jatıp jastıq, iyilip tösek boluw* Kendini helak edecek kadar saygı göstermek (KEDS-VI, 2011, s. 181; Smaǵulova, 2020, s. 61), *jataday jabısuw [jata jabısuw]* Ölürcesine yalvarıp yakarmak (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jatıp kep [jattı da] aşıwlanuw* Çok sinirlenmek (KEDS-II, 2011, s. 274), *jayaw jatıp, attı tüsip qaraǵanday* ‘Dikkat çekici, çok güzel (insan hakkında)’ (Kenesbayev, 2007, s. 109).

1.2.3.2. Yardımcı Fiil Olduğu Örnekler

Kazak Türkçesinde *jat-* fiili ve *jat-* fiilinin *-Ir* ekiyle kalıplaşmış şekli olan *jatır* sözcüğü yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır: *alıp bara jatqan awruwı joq* Dertsiz, tasasız, sapasağlam (KEDS-II, 2011, s. 174), *asatpay jatıp, quldıq dew* Emek vermediği hâlde ümitlenmek (KEDS-VI, 2011, s. 180), *awız [awzın] jytǵanşa [jıymay, jıymay jatıp]* Göz açıp kapayınca kadar (Kenesbayev, 2007, s. 41), *äwselesin köre jatar [köreyin]* İşin aslını anlamak (Kenesbayev, 2007, s. 50), *büyreke şıǵıp kele jatuw ~ büyreke şıǵuw* Yalnız kalmak, yalnız bırakılmak, tecrit edilmek (Kenesbayev, 2007, s. 73; KEDS-IV, 2011, s. 33), *düniye örtenip bara jatsa da...* Dünya yapıp gitse de, her şey çok zor/ağır olsa da... (Kenesbayev, 2007, s. 86), *eteginе sürinip jatuw* İşten başını alamamak, işi bitirememek (Kenesbayev, 2007, s. 96; KEDS-V, 2011, s. 466), *jambasınıñ astnan jep jatuw* Zorluk çekmeden, emek vermeden yaşayan insan (Kenesbayev, 2007, s. 102), *janbay jatıp sönüw* Genç yaşta hevesini alamadan ölmek (Kenesbayev, 2007, s. 102), *jastıǵın ala jatuw/ketiw/öliw* Öç almak

(Kenesbayev, 2007, s. 107; KEDS-I, 2011, s. 320; Smağulova, 2020, s. 61), *jastığın alıp jatuw* Düşmanını öldürüp öcünü almak (KEDS-VI, 2011, s. 180), *jer bawırlap jatuw* Çok üzölmek, çok kaygılanmak (Kenesbayev, 2007, s. 111), *jıǵılǵan [jıǵılıp jatıp] süiringenge küledi* Kendi kusurlarına bakmadan başkasını eleştirmek (Kenesbayev, 2007, s. 122), *qoyı tawǵa jayılp jatuw* Hayatı düzene girmek (Kenesbayev, 2007, s. 188; KEDS-IX, 2011, s. 665), *işinde it/mısıq ölip jatır* Hiçbir şey söylememek, hiç sır bildirmemek (KEDS-XV, 2011, s. 741; Kenzhalin, 2012, s. 61), *kırpıǵı zorǵa qımıldaydı ~ kırpıǵı qımıldap jatır* Ölmek üzere (Kenesbayev, 2007, s. 164), *tösek tartıp jatır* Kendini bilmeden yatan ağır hasta (KEDS-VI, 2011, s. 181).

1.2.3.3. jat- Fiilinin Türevlerinin Bulunduǵu Deyimler

Kazak Türkçesinden tespit edilen deyimlerde *jat-* fiilinin *jatın*, *jatır*, *jatqız-*, *jatıqtır-* ve *jatıttıq-* gibi türevleri geçmektedir:

I. *jatın* Sözcüǵü

jatın sözcüǵünün geçtiǵi *jatınıynan kör* Kötölüǵün doğuştan geldiǵi anlamına gelen bir söz (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 192) deyiminde *jatın* sözcüǵü geçmektedir.

II. *jatır* Sözcüǵü

jatır sözcüǵünün geçtiǵi deyimler bir birleşik fiil ve sıfat-fiil grubunun kalıplaşmasından oluşmaktadır: *jatırına tartuw* Anne tarafına çekmek (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 193), *jatırınan qaǵınǵan* Doğuştan bozuk (Kenesbayev, 2007, s. 108; KEDS-VI, 2011, s. 193).

III. *jatqız-* Sözcüǵü

tigisin jatqızuw/tigisin basuw Olayı yatıştırarak, konuyu kapatmak (Kenzhalin, 2012, s. 63, Smağulova, 2020, s. 108), *tigisin jatqızıp aytuw* Uygun dille söylemek (KEDS-I, 2011, s. 177) ve *üyde jatqızbaw* Rahat, huzur vermemek (KEDS-XV, 2011, S. 23) deyimlerinde *jat-* fiilinden *-qız-* fiilden fiil yapma ekiyle türeyen *jatqız-* fiili geçmektedir.

IV. *jatıqtır-* Sözcüǵü

tigisin jatıqtıruw Eksikleri tamamlamak, mükemmelleştirmek (KEDS-VI, 2011, s. 192) deyiminde *jat-* fiilinden *-ıq-* fiilden fiil yapma eki ve *-tır-* fiilden fiil yapma ekiyle türeyen *jatıqtır-* fiili yer almaktadır.

V. *jattıq*- Sözcüğü

qulağı üyrenüw [jattıǵuw] Alışmak (Kenesbayev, 2007, s. 198; KEDS-X, 2011, s. 286) deyiminde *jattıq*- fiili geçmektedir.

jatpatarlıq Sinsi tabiatlılık (KEDS-VI, 2011, s. 193) sözcüğü *jatıp atar* deyiminin *+llıq* isimden isim yapma ekini almış şeklidir. *jatpatarlıq qıluw* İnsanların arasına fitne sokmak (KEDS-VI, 2011, s. 193) örneğinde de *jatpatarlıq* sözcüğü geçmektedir.

1.2.4. İkiemelerde *jat*- Fiili

Türkiye Türkçesinde tekrar grubu, yineleme, yineleme öbeği olarak da geçen ikiemeler Karaağaç tarafından “*Bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözün oluşturduğu söz öbeği*” olarak tanımlanmış ve bunların iki sözle yapıldığı ancak nadiren üçlü ve dörtlü şekillerin de görüldüğü belirtilmiştir (2013, s. 486).

Nesneleri, nitelikleri, hareketleri karşılamak üzere eş görevli iki sözcüğün meydana getirdiği sözcük grubu olan ikiemelerin yapısal birtakım özellikleri Karahan (2013, s. 60-62) tarafından şöyle sıralanmıştır: 1. İkilemeyi oluşturan sözcükler arasında şekil ve anlam ilişkisi mevcuttur. İkilemeyi oluşturan sözcükler eş, yakın ve karşıt anlamlı olabilir. Ayrıca ikilemenin ikinci sözcüğünün başına /m/ sesinin getirilmesi suretiyle yapılanlar da vardır: *mışıl mışıl, yavaş yavaş; doğru dürüst, eğri büğrü; okul mokul, oyun moyun; bata çıka, ölüm kalım*. 2. İkiemeler anlamı kuvvetlendiren, nesne ve hareketlere çokluk, süreklilik ve beraberlik katan unsurlardır: *mini mini çocuklar (kuvvetlendirme), Diyar diyar dolaştım (çokluk)*. 3. Bağlama ve çekim edatları dışında bütün sözcüklerle ikileme oluşabilir: *bitmez tükenmez, ona buna, ah vah*. 4. İkilemeyi oluşturan unsurlar çekim eklerini alabilir: *evi barkı, sağa sola*. 5. İkilemeyi oluşturan eş görevli sözcükler arasında belli bir ses düzeni vardır ve dolayısıyla ikiemelerin birçoğunda unsurların yeri değiştirilemez. 6. İkilemeyi oluşturan sözcüklerden biri zamanla tek başına kullanımdan düşmüş olabilir: *bet beniz, soy sop, boy bos*. 7. İkiemeler ad, sıfat, zarf ve fiil görevinde kullanılabilir. 8. İkiemelerde her unsur kendi vurgusunu taşır ve sözcükler arasına virgül konmaz. Özkan vd. /m, p, r, s/ seslerinin yeni heceler oluşturduğu yapıları “pekiştirmeli tekrarlar” adı altında ikiemelerin bir türü olarak değerlendirmiştir: *yeşil > yemyeşil, yuvarlak > yuşuvarlak*. Ekleme unsur, tek başına bir anlam taşımaya da grubun vurgusu bu unsur üzerinde olduğu için anlamlı bir sözcük niteliği kazanmaktadır (2008, s. 41-42).

Kazak Türkçesinde *jat*- fiilinin oluşturduğu ikiemeler genellikle durum bildiren zarflardır. Bu örneklerde *jat*- fiili; *jarmas-*, *jastan-*, *jğıl-* ve *tur-* fiilleriyle ikileme oluşturmuştur.

Bu ikilemelerden *jata-jata* Yata yata (KEDS-VI, 2011, s. 182) ve *jatar-jatpasta* Yatar yatmaz (KEDS-VI, 2011, s. 184) aynı sözcüğün tekrarıyla oluşan ikilemelerdendir. Bu ikilemelerden ilki *-a* zarf-fiil eki dığeriyse *-ar...maz* zarf-fiil ekiyle kurulmuştur.

Eş veya yakın anlamlı sözcüklerin tekrarıyla oluşan ikilemelerse şunlardır: *jata-jarmasa* Yapışıp bırakmadan (KEDS-VI, 2011, s. 182), *jata-jastana* Acele etmeden, yavaş yavaş, ağır ağır (KTS, 1984, s. 96; Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 182), *jata-jığıla* Yana yakıla (KEDS-VI, 2011, s. 183).

jatar-turar Yatıp duran (KEDS-VI, 2011, s. 184), *jatpay-turmay* Ara vermeden, durmadan, dinlenmeden (Koç vd. 2003, s. 167; KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatqan-turğanı* Meşgul olunan, yapılan işler (KEDS-VI, 2011, s. 186), *jatsa-tursa* Her zaman, ne zaman olursa olsun (KEDS-VI, 2011, s. 186) ikilemeleriyle zıt anlamlı sözcüklerin tekrarıyla oluşmuştur. Bunlardan *jatpay-turmay*, *jatsa-tursa* *-pay/-may* ve *-sa* zarf-fiil ekleriyle kurulurken *jatar-turar* ve *jatqan-turğanı* *-ar* ve *-qan/-ğan* sıfat-fiil ekleriyle kurulmuştur.

1.2.5. Kalıp Sözlere *jat-* Fiili

Türkiye Türkçesinde *rumuzlu deyimler*, *ilişki sözleri*, *kültür birimi*, *söz eylem*, *söz edimi*, *iletişimsel sözler* (Kassymova, 2018, s. 30) gibi terimlerle de ifade edilen kalıp sözleri Aksan “*Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözler*” (2004, s. 34) şeklinde tanımlamıştır. Yüceol Özezen, kalıp sözlerin deyimlerden ayrılan yönlerini ifade ederken kalıp sözlerin “*mecazsız ve herkesçe büyük bir sıklıkla kullanıla kullanıla artık tek kavramın karşılığı birliktelikler*” olduğuna değinmiştir (2001, s. 877). Gökdayı ise kalıp sözlerin daha kapsamlı bir tanımını şu şekilde yapmıştır:

“*Önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak ve eğer gerekiyorsa bazı ekleme ve çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşabilen, belirli durumlarda toplumun benimsediği sözleri sunarak iletişimin kurulmasına veya devamina yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir*” (2008, s. 106).

Kassymova, kalıp sözlerin özelliklerini; en az iki sözcükten oluşmuş, içindeki sözcüklerin temel anlamlarını yitirmeden yeni bir kavramı, durumu, eylemi karşılayan, konuşma esnasında daha önceden bir bütün hâline getirilip hafızada öylece saklanan, öğeleri sözlü ve yazılı iletişim sırasında çok fazla çaba gerektirmeden kısa

zamanda söylenip anlaşılabilen, sözlü ve yazılı iletişim sırasında sıklıkla tercih edilen, sayı ve kişi öğeleri dışında değişmeyen ve kullanımları çok sınırlı olan, dilin söz varlığını zenginleştiren, anlama ahenk kazandırarak konuşmaya özel bir kimlik ve güzellik katmak için kullanılan sözler şeklinde ifade etmiştir (2018, s. 30).

Gökdayı, “Türkçede Kalıp Sözler” başlıklı yazısında kalıp sözlerle atasözü, deyim ve ikilemelerin yapı, işlev, anlam ve bağlam bakımından ortak ve birbirinden ayrılan yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre kalıp sözlerin öge dizilişinde diğer kalıplaşmış dil birimlerine göre farklı olan bir nokta; cümle ve sözcük gruplarından oluşan kalıp sözlerin yanı sıra *şerefe*, *bravo*, *aferin*, *estağfurullah* gibi bazı kalıp sözlerin tek bir sözcükten oluşmasıdır. Deyimlerin büyük kısmını oluşturan ve sonu mastarla biten sözcük öbeklerine benzeyen kalıp sözler görülmektedir (2008, s. 94-95). Doğum, ölüm, evlenme gibi durumlarda insanlar arasında en kolay şekilde iletişim kurmayı sağlayan dil birimleri geleneksel olarak kalıp sözlerdir. Bu da kalıp sözleri işlev bakımından diğerlerinden ayırabilecek bir özelliktir (2008, s. 98).⁶

Kazak Türkçesinde *jat-* fiili ve türevlerinin bulunduğu kalıp sözler kötü durumlarda insanları teselli etmek, avutmak için söylenen sözler, ölümlü veya başka durumlarla ilgili iyi dilekler ve beddualardır. Bu kalıp sözler *jat-* fiilinin kullanımına göre şöyle sınıflandırılmıştır:

1.2.5.1. Fiilimsi Ekleriyle Kullanılması

jat- fiili tespit edilen kalıp sözlerde *-qan* sıfat-fiil eki, *-p* ve *-sa* zarf-fiil eklerini alarak isim, sıfat ve zarf görevinde kullanılmıştır.

⁶ Kalıp sözler konusunda ayrıca bkz. Sis, N. ve Gökçe, B. (2009). Gülten Dayıoğlu'nun öykülerinde söz varlığı unsurları: yansımalar, kalıp sözler. *Turkish Studies*, 4(3), 1975-1989; Tor, G. (2012). Mersin'den birkaç kalıp söz (ilişki sözü) üzerine. *Prof. Dr. Mine Mengi adına Türkoloji sempozyumu (20-22 ekim) bildirileri*, 766-786; Bulut, S. (2012). Anadolu ağzlarında kullanılan kalıp sözler ve bu kalıp sözlerin kullanım özellikleri. *Turkish Studies*, 7(4), 1117-1155; Bulut, S. (2013). Anadolu ağzlarında dini inançları yansıtan kalıp sözler. *JASSS*, 6(1), 435-465; Bulut, S. (2016). Türkiye Türkçesi ağzları ile Kıbrıs Türk ağzlarında ortak kullanılan kalıp sözlerden hayır-dualar ve beddualar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24, 298-308; Gökdayı, H. (2016). Kalıplaşmış dil birimlerinin elektronik sözlüklerde gösterimi”. *Turkish Studies*, 11(15), 189-208; Erol, K. ve Sarıkaya, B. (2016). Sevgi Soysal'ın öykülerinde söz varlığı unsurları: yansımalar, kalıp sözler, ikilemeler ve deyimler. *JASSS*, 47, 51-75; Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, bu sözleri içeren bir sözlük ihtiyacı ve hazırlama yöntemi. *TÜRÜK*, 19, 18-35; Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıplaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(68), 168-176.

1.2.5.1.1. Sıfat-fiil Ekleriyle

Aşağıda verilen kalıp sözlerde *jat-* fiili *-qan* sıfat-fiil ekini almış ve *jer* sözcüğünü niteleyerek sıfat tamlamaları oluşturmuştur. Bir örnekteyse *-qan* ekli sözcük isim çekim eklerini alarak isim görevinde kullanılmıştır: *Jatqan jeri jaylı bolsın*. “Allah kabir rahatlığı versin/Allah kabir azabı vermesin” anlamında, ölümle ilgili iyi dilek bildiren kalıp söz (Kassymova, 2018, s. 153), *Jatqan jeriñ torqa bolsın/jatqan jeri jaylı, topırağı torqa bolsın*. Ölen kişinin arkasından “Yattığı yer ipek gibi (yumuşak) olsun/Yattığı yerde rahat uyunun” anlamında söylenen bir iyi dilek (KEDS-VI, 2011, s. 180), *Jatqanunan turmasın!* “Bir hata yapmış olan insanı sildik, bir daha adam safında olmasın” anlamında bir beddua sözü (KEDS-VI, 2011, s. 181).

1.2.5.1.2. Zarf-fiil Ekleriyle

Jatpasañ jatıwsız qal! “Yatsan da uyuyama” anlamında bir beddua sözü (KEDS-VI, 2011, s. 191) ve *Jaqsı/Jaylı jatıp, jaqsı/jaylı tur!/turıyız!* “Huzurla yatıp iyi kalk!” anlamında bir iyi dilek (Kenesbayev, 2007, s. 100; Kassymova, 2018, s. 106) kalıp sözlerinde *jat-* fiili *-p* ve *-sa* zarf-fiil ekleriyle kullanılmıştır.

1.2.5.2. Yüklem Görevinde Kullanılması

I. -y Şimdiki Zaman Ekiyle

Quvanış bolsa estimes edik qoy, qayğı jatpaydı. “Sevinç olsa duymazdık, kaygı çabuk duyulur/Kötü haber çabuk yayılır” anlamında, ölen kişinin yakınlarına söylenen avutma, baş sağlığı dileme için kullanılan kalıp söz (Kassymova, 2018, s. 113) kalıp sözünde *jat-* fiili *-ma-* olumsuzluk eki ve *-y* şimdiki zaman ekini alarak yüklem görevinde kullanılmıştır.

II. Emir Kipindeki Örnekler

Alqımı isip, altı ay jatqır! “Boğazın şişip altı ay yatakta kalasın!” anlamında bir beddua (Kassymova, 2018, s. 157) ve *Jatpa qarap* “Boş boş yaşama, bir işe yara” anlamında bir kalıp söz (KEDS-VI, 2011, s. 181) şeklindeki kalıp sözlerde *jat-* fiili, emir kipinde çekimlenerek yüklem görevinde kullanılmıştır. Her iki örnekte de emir kipinin teklik ikinci şahsında çekimlenen *jat-* fiili, örneklerden birinde olumlu çekimde diğerindeyse olumsuz çekimdedir.

1.2.5.3. Yardımcı Fiil Olduğu Örnekler

Alıp-julıp bara jatqan eştege joq. ~ Üzıp-julıp bara jatqan eş narse joq. “Merak edecek bir şey yok” anlamında, bir olay karşısında çok tedirgin olan birini sakinleştirmek için söylenen kalıp söz

(Kenesbayev, 2007, s. 25; KEDS-XV, 2011, s. 13; Kassymova, 2018, s. 107) şeklindeki kalıp sözde *jat-* fiili *bar-* fiiline *-a* zarf-fiil ekiyle bağlanmış ve yardımcı fiil göreviyle kullanılmıştır.

Jataq kelgir! “Yatalak hastalığa yakalan” anlamında bir beddua (KEDS-VI, 2011, s. 183) örneğiye *jat-* fiilinin türevi olan *jataq* sözcüğünün geçtiği bir kalıp sözdür.

Jatpasay jatıwsız qal! “Yatmaya muhtaç ol, yatsan da uyuyama” anlamında bir beddua sözü (KEDS-VI, 2011, s. 191) kalıp sözünde ise *jatuw* sözcüğü *+sız* isimden isim yapma ekini almış şekliyle geçmektedir.

SONUÇ

Söz varlığı kök durumundaki veya bu köklerden ad ve fiil yapma ekleriyle türemiş sözcükler ve kalıplaşmış dil birimleri olan atasözü, birleşik sözcük, deyim, ikileme ve kalıp sözlerden oluşur. Bu çalışmada, Kazak Türkçesinin *jat-* fiiliyle oluşan söz varlığı ortaya konmuştur.

jat- fiili kök durumunda “yatmak, uzanmak; istirahat etmek, dinlenmek; uyumak; bulunmak, durmak; uygun, münasip olmak; ait olmak, ilgisi bulunmak” anlamlarına sahip olmasının yanı sıra yardımcı fiil göreviyle de kullanılır.

Ad ve fiil yapma ekleriyle *jat-* fiilinden türemiş sözcükler yer, hareket adları, soyut ve somut adlarla fiillerdir. Türevlerden bazıları terim anlamı kazanmıştır: **jatımsız** Yersiz, uygunsuz, **jatalaq** (Terim) Atın yeminin kalitesizliğinden dolayı ortaya çıkan bir hastalık.

Kalıplaşmış dil birimlerinden atasözlerinde *jat-* fiili ve türevleri oldukça sık geçmektedir. Atasözü örneklerinde bu fiil “yatmak, uzanmak; uyumak; bulunmak, durmak; ait olmak, ilgisi bulunmak” anlamlarına sahiptir ve fiilimsi eklerini alarak isim, sıfat, zarf görevinde ve yüklem görevinde kullanılır. *jat-* fiili birleşik fiillerin çoğunlukla yardımcı fiil unsurunu meydana getirirken asıl fiil olduğu örnekler de vardır: **Jata bersey, jaw alar, ündemesey, daw alar.** “Yatıversen, düşman yakalar; ses çıkarmazsan, dava kaybedilir.”, **İytilin jatqan jeri tösegi.** “Köpeğin yattığı yer döşegidir.”, **Awırmağan jambasymen jat.** “Ağrımayan kalça kemiğinin üstüne yat.” **jatağan, jataq, jataqşı, jatn, jatq ve jatıquw** sözcükleriye *jat-* fiilinden türeyen ve atasözlerinde yer alan sözcüklerdir: **Jügi jeñil esek jatağan keledi.** “Yükü hafif olan eşek yatmayı sever.” Bunlardan **jatıquw** taranan sözlüklerde tespit edilememiştir. **jatıq-** fiilinin hareket adı olan bu sözcük **Jatıquwda qynalsay, soğısta qısilımsay** atasözünde ‘alıştırma, tatbikat’ ve **üşkeriy jatıquw** birleşik sözcüğünde ‘eğitim’

anlamında kullanılmıştır. *Jaqsılıq suwğa batpas, jaraqqa bir şğar, jatpas.* atasözünde *jat-* fiilinin ‘kaybolmak’ anlamında kullanıldığı görülmüştür.

jat- fiili ve türevlerinin bulunduğu ad ve sıfat tamlamaları, fiilimsi gruplarının kalıplaşmasıyla oluşan birleşik sözcükler ad, zarf ve sıfat gibi sözcük türlerine aittir: *el jata* Gece yarısı. Bu birleşik sözcüklerden bazıları da terim anlamı kazanmıştır: *jatağan sırşa* (Terim) Çam familyasına ait her zaman yeşil kalan çok seyrek rastlanan bir ağaç.

Deyimler ise cümle, fiilimsi grubu ve birleşik fiillerin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Deyim örneklerinde *jat-* fiili yüklem olarak ve fiilimsi ekleriyle yer alırken *jatin, jatur, jatqız-, jatiqtur-* ve *jatıq-* gibi türevler de bulunmaktadır: *işinde it/mısıq ölip jatz* Hiçbir şey söylememek, hiç sır bildirmemek, *tiğisin jatqızuw/tiğisin basuw* Olayı yatıştırmak, konuyu kapatmak. *jatpatarlıq qıluw* İnsanların arasına fitne sokmak deyimindeyse *jatpatar* deyimini *+lıq* isimden isim yapma ekini almış şekliyle geçmektedir.

İkilemelerde *jat-* fiili kök durumunda karşımıza çıkmaktadır. Aynı sözcüğün tekrarı, eş ve yakın anlamlı sözcüklerin ve karşıt sözcüklerin bir arada kullanılmasıyla oluşan bu ikilemelerin çoğu durum bildiren zarflar olmakla beraber ad ve sıfat görevindeki ikilemeler de vardır: *jata-jastana* Acele etmeden, yavaş yavaş, ağır ağır, *jatqan-turğanı* Meşgul olunan, yapılan işler. *jat-* fiili *jarmas-, jastan-, yığıl-* ve *tur-* fiilleriyle birlikte ikilemeler oluşturmuştur.

jat- fiilinin yüklem, yardımcı fiil ve fiilimsi olarak geçtiği cümlelerin kalıplaşmasıyla oluşan kalıp sözlerde *jataq* türevi yer almaktadır: *Quvanış bolsa estimes edik qoy, qayğı jatpaydı.* “Sevinç olsa duymazdık, kaygı çabuk duyulur/Kötü haber çabuk yayılır” anlamında, ölen kişinin yakınlarına söylenen avutma, baş sağlığı dileme için kullanılan kalıp söz, *Atıp-julıp bara jatqan eşteñe joq.* “Merak edecek bir şey yok” anlamında, bir olay karşısında çok tedirgin olan birini sakinleştirmek için söylenen kalıp söz, *Jataq kelgir!* “Yatalak hastalığa yakalan” anlamında bir beddua.

jat- fiili ortaya konan bu söz varlığında, bağımsız sözlük anlamıyla ve bünyesinde taşıdığı süreklilik ifadesi dolayısıyla kendi anlamından uzaklaşıp bir yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Ayrıca türevleri ve kalıplaşmış dil birimlerindeki şekilleriyle oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir.

jat- fiili yardımcı fiil özelliği kazanmasının yanı sıra bir zaman eki gibi şahıs eklerini alarak Kazak Türkçesinde şimdiki zaman ve yakın gelecek zaman çekimlerinde kalıplaşmış şekliyle de kullanılan

bir fiildir. Ancak bu kullanım şekli de ayrı bir çalışmanın konusu olacak niteliktedir.

KISALTMALAR

KTS : Kazak Türkçesi sözlüğü

KEDS : Kazak edebî dilinin sözlüğü

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I: atasözleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü II: deyimler sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Biray, N., Ayan, E. ve Kurmangaliyeva, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bulut, S. (2012). Anadolu ağızlarında kullanılan kalıp sözler ve bu kalıp sözlerin kullanım özellikleri. *Turkish Studies*, 7 (4), 1117-1155.
- Bulut, S. (2013). Anadolu ağızlarında dini inançları yansıtan kalıp sözler. *JASSS*, 6 (1), 435-465.
- Bulut, S. (2016). Türkiye Türkçesi ağızları ile Kıbrıs Türk ağızlarında ortak kullanılan kalıp sözlerden hayır-dualar ve beddualar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24, 298-308.
- Demir, C. (2008). Türkçede deyimlerin söz dizimsel özellikleri. *Türk Dili*, XCV (677), 428-444.
- Doğan, N. (2016). *Türkiye Türkçesinde fiillerin eş dizimleri*. Ankara: Yayınevi.
- Doğan, O. ve Koç, K. (2013). *Kazak Türkçesi grameri* (2. bs). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Erol, K. ve Sarıkaya, B. (2016). Sevgi Soysal'ın öykülerinde söz varlığı unsurları: yansımalar, kalıp sözler, ikilemeler ve deyimler. *JASSS*, 47, 51-75.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi* (4. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilgi*, 44, 89-110.
- Gökdayı, H. (2016). Kalıplaşmış dil birimlerinin elektronik sözlüklerde gösterimi. *Turkish Studies*, 11 (15), 189-208.

- Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, bu sözleri içeren bir sözlük ihtiyacı ve hazırlama yöntemi. *TÜRÜK*, 19, 18-35.
- Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıplaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (68), 168-176.
- Gürsu, U. (2009). *Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı biçimde incelenmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul.
- Gürsu, U. (2017). *Kazak atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İçel, H. (2009). Türkçede atasözü-deyim ilişkisi. *Türk Dili*, XCVII (687), 205-212.
- İsmail, Z. ve Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Kazak atasözleri*. Ankara.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2013). *Türkçede söz dizimi* (19. bs). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kassymova, A. (2018). *Kazak Türkçesinde kalıp sözler*. Yayımlanmamış doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Denizli.
- Kazak edebî dilinin sözlüğü I-XV* (2011). Almatı.
- Kazak Türkçesi sözlüğü* (Oraltay, H., Yüce, N., Pınar, S., Akt.) (1984). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
- Kenesbayev, İ. (2007). *Kazak tilinin frazeologiyalıq sözdigi*. Almatı: Kaz Akparat Baspası.
- Kenzhalin, K. (2012). *Kazak ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerin karşılaştırmalı incelenmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi* (3. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Öztürk, D. (2018). *Türkiye Türkçesinde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarsek, N. (2018). *Kuzeybatı grubu Türk lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) tabiat konulu atasözleri ve Türkiye Türkçesi atasözleri ile karşılaştırılması*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Sırtı, E. (2019). *Kıpçak lehçelerinde kök fiiller (tarihî-karşılaştırmalı söz varlığı incelemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sinan, A. T. (2009). Deyimlerin yapısı değişir mi?. *Turkish Studies*, 4 (8), 1996-2009.
- Sis, N. ve Gökçe, B. (2009). Gülten Dayıoğlu'nun öykülerinde söz varlığı unsurları: yansımalar, kalıp sözler. *Turkish Studies*, 4 (3), 1975-1989.
- Smağulova, G. (2020). *Kazak frazeologiyası lingvistikalık paradigmalarda*. Almatı: Eltanım Baspası.
- Subaşı Uzun, L. (1991). Deyimleşme ve Türkçede deyimleşme dereceleri. *Dil Bilim Araştırmaları Dergisi*, II, 29-39.
- Tor, G. (2012). Mersin'den birkaç kalıp söz (ilişki sözü) üzerine. *Prof. Dr. Mine Mengi adına Türkoloji sempozyumu (20-22 ekim) bildirileri*, 766-786.
- Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, II (600), 869-879.
- Zhumabekov, K. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde hayvan adı içeren atasözleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma*. Yayımlanmamış doktora tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Niğde.